ARH Diss. B-26991

Thomas Morus ja ta „Utoopia."

Töö on valminud 1. maiks 1949 Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo-osakonna üliõpilase

Lilian Aud'i

diplomitööna.

Inv. nr. 285.

Sisukord.

lk.

I Sissejuhatus . . . . . 4.

II Sotsiaal-majanduslik, poliitiline ja kultuuriline olukord Inglismaal 16. sajandil . . . . . 7.

1. Kapitalismi areng Inglismaal, nn. esialgse akumulatsiooni tekke . . . . . 7.

2. Inglismaa välispoliitilised suhted 15. ja 16. sajandil . . . . . 22.

3. Humanism ja renessanss . . . . . 30.

III Thomas Moruse elu ja tegevus . . . . . 45.

1. Thomas Moruse maailmavaateline areng kuni „Utoopia" ilmumiseni 1516 . . . . . 45.

2. Thomas Morus poliitikuna ja katoliku kiriku eest võitlejana . . . . . 56.

IV „Utoopia" genees 66

1. Antiik-Kreeka ja Rooma filosoofide maailmaraate kajastumusi Moruse „Utoopias." Platoni „Politeia" ja Moruse „Utoopia" . . 72

2. Vararistlike sotsiaalsete raadete ja Pühas Augustinuse maailmavaatelisi mõjustusi „Utoopias" 84

3. Erasmuse maailmavaate kajastumisi Th. Moruse „Utoopias." 90

lk.

IV Inglismaa 16. sajandi tegelikkuse kriitika Thomas Morluse „Utoopias" 96

1. „Utoopia" üldiseloomustus 96

2. Morluse kriitika kaasajale „Utoopia" esimeses osas 102

3. Morluse kriitika kaasajale „Utoopia" teises osas 126

V Lõppsõna 143

VII Kasutatud kirjanduse loetelu 146

I Sissejuhatus.

Käesoleva töö raamides on püütud anda ülevaadet inglise humanisti ja poliitiku Thomas Moorse elust, tegevusest ja loomingust varase kapitalismi perioodi Inglismaal. Thomas Moorse humanistlikest tõist on omandanud seinse kuulsuse „De optimo rei publicae statu deque nova insula Utopia" (1516), mis teravasti avustab kaasaegseid sotsiaalseid olusid ja seab neile vastu kommunistlikult konstrueeritud ideaalse ühiskonna Utoopia-nimelisel saarel. Moorse teatavat määral Platonist mõjustatud maailmavaates on idealistlikud ja materialistlikud (utilitaristlik-epikureistlikud) elemendid tihedasti üksteisega läbi põimunud. Ta „Utoopia" on andnud terve rea utopistlikkude ideaalriikide kujutiste loomiseks tõuke.

Võib mainida üldiselt, et see periood inglise ajaloos on küllalt huvitav ja sündmusterikas. Inglismaa astus kapitalistlikule arenguteele varem kui seda teised Euroopa riigid, kusjuures kahe formatsiooni kokkupõrkes olid sügavamad ja komplitseeritumad. Sel 16. sajandil Inglismaa sotsiaal-majanduslikul baasil arenes ideoloogiline võitlus kahe formatsiooni esindajate vahel. Ühel pool ilmnes püüe õigustada vana käärnvat ja taha pidurdada uute tärkavate jõudude arenemist ja küpsemist. Kui polnud võimalik praktiliselt takistada sel ajal progressiivsete tendentside levimist, siis püüti seda enam saavutada ideoloogilisel teel. Kuid samal ajal levis teooriaid selle üle, et kogu olemasolev oma konkreetsuses on saatnud ummikusse, kahe formatsiooni jõudude kokkupõrge on liiga äge ja tormiline, et selle tulemusena

ühiskond kannatab rängalt ja sügavalt. Nende reaalpoliitiliste olusuhete pinnal ja neist otseselt väljakasvades tekkis Moruse „Utoopia", mille otsene jälgimine ongi praeguse töö ülesanne ja eesmärk.

Käesoleva töö raamides on eelköige käsiteldud Inglismaa tolleaegset sotsiaal-majanduslikku ja vaimset arengut. „Utoopia" oli eelköige olemasolevate olusuhete ideoloogiline kajastus, seega renessansi üks silmapaistvamaid tooteid. „Utoopia" omab küllalt esileküündivalt renessansile iseloomustavaid erijooni, olles kapitalistliku formatsiooni kodanluse maailmavaate peegelduseks, kuigi temas on küllalt pagasi vanast hukkuva formatsiooni teoloogilis-skolastilisest ideoloogiast.

Järgnevalt on käsiteldud Thomas Moruse elu ja tegevust. Moruse isiksuse erijooned avalduvad ta loomingus eredal kujul. Moruse isiksuses öieti peitub humanismi kahepaiksus — antiikne kultuur ja revolutsiooniline modernsus. Moruse isik on jäänud huvitavaks kujuks olemasoleva vaimse kultuuri lõhestatuse pinnal ja sellest oleneldes ei kujunenud Moruseski kindlat üheseunalist maailmavaadet. Ei, Moruse maailmavaate mainitavaks jooneks on dualism nagu see on omane selle ülemineku perioodi vaimsele kultuurile.

Sellest lähtudes järgnevalt peatun „Utoopia" geneesi küsimuse juures, kus ilmneb antiik-Kreeka ja Rooma filosoofia, varakristluse ja saksa humanismi mainimisväärne mõju Moruse maailmavaatelisel kujunemisel. Tuleb siiski mainida, et „Utoopias" on tähelepandaval kujul antud kriitika inglise tolleaja olustikule, ja sellega on ta oma sajandit iseloomustav mõnel määral allegoorilis-groteskses väljendusvormis kirjanduslik toode. Osised varemilmunud kirjandusfilosoofilisist töist on siiski igal juhul minimaalsed. Peamiseks ülesandeks seega kujunebki Inglismaa 15. ja 16. sajandi tegelikkuse käsitelu ja millisena ja kuivõrd see kajastub Thomas Moruse „Utoopias."

Juba ettеöelduna olgu mainitud, et olemasolevate lühiskondlike suhete kriitika ei ole mitte ainult „Utoopia" esimeses osas peamiseks eesmärgiks, vaid esineb mainimisväärselt ka teises osas.

II Sotsiaal-majanduslik, poliitiline ja kultuuriline olukord Inglismaal 16. sajandil.

1. Kapitalismi areng Inglismaal, nn. esialgse akumulatsiooni tekke.

Feodaalse formatsiooni viimast perioodi iseloomustab (16. ja 17. sajandi I pool) kapitalistliku majanduse ja ühiskonna arenemine ja kodanluse kui klassi tekke. 16. ja 18. sajandi vahemikus tekkib ja areneb välja uue klassi-kodanluse võimuaparaat absolutistliku riigivalitsuse näol, algul veel feodaalse riigi uue poliitilise organina. Kodanluse klassiks kujunemise aluseks on uute sotsiaal-majanduslike suhete muutumine domineerivaks. Sellega uue kapitalistliku formatsiooni elementide arenemine toimub veel feodaalse formatsiooni rüpes. Ütles Marx, et „kapitalistliku ühiskonna majanduslik struktuur on tekkinud feodaalse ühiskonna majanduslikust struktuurist. Viimase lagunemine vabastas esimese elemendi."[1]

Suure muudatuse majanduslike suhete valdkonda tõid maadeavastused ja neile kaasnenud rahvusvahelises poliitilises elus. Suurte maade- ja meredeavastuste tagajärjel Vahemeri kaotas oma tähtsuse ja sellega seoses minetasid oma kunilsuse Vahemeri kaubandusliinnad, eeskätt Venetsia. Kaubanduse sõlmpunkt koondus nüüd loode-Madalmaadesse, maailmakaubanduse keskuseks muutus Antverpen, arenesid kapitalistlikule formatsioonile iseloomustavate nähtustena spekulatsioon ja börsikampaania. Majandus-kaubanduslike tsentrumite ümbergrupeerumine ja rahamajanduse süvenemine andis endale olulisel ja purustavalt tunda senises feodaalses naturaalsiseloomuga majapidamises. Suurenev nõue raha järele sundis feodaalisandat muutma se-

---

1) vt. Kapital, lk. 522.

nist oma suhtumist omandisse. Seoses rahamajanduse arenguga süvenevad vastuolud üksikute riikide vahel sel perioodil kujuneval maailmaturul.

Uute tootmissuhete tekkimisega ongi kujunenud nn. esialgse akumulatsiooni protsess, milles Inglismaa on Marxi käsitluse järgi sel kapitalismi arengu esimesel etapil klassikaliseks näiteks.[2] Inglismaale omane feodaalsuhete lagunemisprotsess on iseloomustav ka teistele lääne-Euroopale maadele, kuigi igas maas teatavate erijoontega. Inglismaal kapitalistlike olusuhete esiletung vanast feodaalsest kestast on eriti kiire ja ilmekas.

14. sajandist peale algab inglise maaühiskonnas aeglane, kuid pidev olemasolevate ühiskondlike suhete lagunemine. Hoolimata poliitilisist sisetülidest ja sõjalisist nurjumisist tegi inglise majandus 15. sajandil kiireid edusamme. 15. sajandil vabanes inglise talutalupoegkond põhijoontes isiklikust sõltuvusest, kuid see säilus veel osaliselt maavalduse- ja kohtuküsimusis. 13. sajandist alates olid teokoormised järjest vähenenud ja 15. sajandi teiseks pooleks peagu kadunud ja asendunud raharendisega. Seoses raharendisega süveneb talupoegkonnas diferentseerumine ja sellest üldisest talupoegkonna massist eristuvad eelproletariaadi read. Inglismaal 15. sajandil on tootlike jõudude kasv ja sellega seoses ühiskondliku ümberkorralduse algus. 15. sajandist peale hakkab põllumajanduses järjest suuremat osa etendama maade renditamine. Külaühiskonnast on eraldunud juba rikastunud talupoegade kiht, kes ikka enam läheneb aadlile. Selline maade ost ja müük, eesmärgiks võimalikult enam maad kurnata, põhjustas ulatusliku spekulatsiooni maadega. 13. sajandist peale arenes juba kogukonna ühismaade anastamine. Raharendi kasv soodustas kihistumist talupoegkonnas — väikesearvulise jõuka ladviku ja suurearvulise vähese maaga talupoegkonna väljakujunemist, keda selliste süvenevate uute olusuhete juures 13. sajandil ei ekspluateeritud

---

2) Kapital, lk. 554.

pärisorjadena, vaid ka sulastena. Raharendise kõrval säilus teoorjus ja isegi suurenes mõnevõrra kiriku ja mõningate suursenjööride mail. Linna eraldumisega maast ja käsitöö arenguga kasvas enam siseturg ja nõudmine põllumajandussaaduste järele suurenes. See asjaolu omakorda sundis looma muutusi külla, parandama ja uuendama põlluharimisviise ja eelkõige üle minna täielikult raharendile.

„Kuni 16. sajandi põllumajanduse alaliste ümbukorraldusteni jäi puutumatuks ka keskaegse külakorra üldine majanduslik elulaad."[3] Küla kujutas endast omamoodi majandusliku terviku — kogukonna.

16. sajandist peale ja ka juba 15. sajandi lõpust algab maailmamajanduse konjunktuurist tingituna Inglismaal üleminek uutele majandamisviisidele. 16. sajand oli inglise majanduse tõusu alguseks, kuna sellevastu 13. ja 14. sajandil majanduslik-rahanduslik olukord üldse Euroopas oli tunduvalt halvenenud.

Muutused inglise maaühiskonnas olid küllalt tugevalt põhjustatud kalevitööstuse arenemisest Flandrias. Seal õitsele pulkenud kalevitööstus vajas villa ja eestkätt selles suhtes varustajaks kujunes Inglismaat.

Kuid 16. sajandil hakkavad ka Inglismaal endal arenema kapitalistlik tööstus ja põllumajandus. Kaubanduskapitaliga koos hakkas kasvama ka tööstuskapital. — Inglismaal hakkavad Madalmaade eeskujul arenema villamanufaktuurid ja juba Henry VIII ajal me kuuleme esialgsetest manufaktuuridest. Tõelised manufaktuurid on juba hilisem nähtus. Inglise vill läks nii omamaisele tööstusele kui ka välisturgudele. Toormaterjalina läks inglise vill peamiselt Madalmaile, kuid ka kuni Šveitsini ja teises suunas merd mööda Staa-

---

3) Keskaeg II, lk. 200.

liani. Nagu juba mainitud seni maarahvastikust enamik kooshes vabadest isemajandavaist talupoegadest. Kuid inglise talupoegkond ei kujutanud endast kaugeltki mitte võrdsete kogukonnaliikmete massi. Põllumajanduses varakult arenev müügikauba tootmine, suurte lambakasvatusfarmide levik, majapidamiste pärilikkus tekitas olukorda, mis soodustas omakorda talupoegkonna diferentseerumist. Palgatöölised suurmadomanike juures olid enamasti sotsiaalselt päritolult lisatööd hankivad talupojad-väikemaapidajad või palgatöölised selle sõna tõsises mõttes, kuid kes samuti omasid mõnel määral maad kasutamiseks. Palgatööliste klass, kes tekkis 14. sajandi viimasel poolel, moodustas sel ajal ja ka järgneval sajandil väga väikese rahvastikuosa, mis oma asendis oli tugevasti kaitstud iseseisva talupojamajandusega maal ja tsunftiorganisatsiooniga linnas. Otsese tõuke, nagu juba mainitud, maarahva ekspropriemisele maast andis Flandria villamanufaktuuri õitseng ja sellele kaasuv villahindade tõus. Vana majandussüsteemi raames ei suutnud maa rahuldada arenva tööstuse nõudeid ja edukalt võistelda maailmaturul. Seega 16. sajandil toimus äge võitlus maa pärast – lordid hakkasid anastama talupoegade majapidamisi ja põllumaad tarastama karjamaadeks.

Inglise feodalismi epohhi õigust iseloomustab see, et õiguse valdkonnas keskne koht kuulub maaomandile. Seega inglise üldine õigus (common law) sellel epohhil ei ole mitte ainult riigiõigus, vaid just eriti maaõigus. Põllumajanduslike suhete fikseerimine haaras suurema osa õiguse valdkonnast. Suur vahe oli vabade ja mittevabade talupoegademaavaldajate suhetes – vabadel talupoegadel olid koormised kindlaks määratud, mittevabadel aga mitte täpselt fikseeritud.[4] 15. sajandi jooksul, nagu juba mainitud, vabanes inglise talupoeg isiklikust sõltuvusest. Seega pärisori-talupoeg muutus feodaal-

4) Всеобщая ...., ln. 156 jj.

seks maapidajaks-valdajaks tava-(manori)õiguse alusel. Kuid see käsutatav maa käesnes endisest kahest osast: lordile endale kuulvast maast ja talupoegade käes kasutada olevast maast. Koormiste hulk ja iseloom oli kujunenud kindlaks sajandite jooksul ja muutmata seega teatud taraks taraõiguse näol. Copyholderi õigused, samuti koormiste suurus olid reguleerad. Üldiselt iseloomustav ja ühine kõigi majapidamiste juures oli see, et kõigi vahetuste puhul majapidamine püüdi säilitada muutumatuna. 15. sajandil üldjoontes copyholder omandab igavese õiguse sellele maale, mida ta kasutas. Üldse enne „tarastamist" copyholderite valduses oli küllalt suur % maast.

Maavaldaja nimi ja kohustuste hulk ja iseloom kanti manori-kohtu protokolli, millest valdaja sai endale koopia. Copyholder võis pöörduda kaebustega vaid manori-kohtu poole. 14. sajandi lõpul hakkas kantsleri-kohus vastu võtma läbivaatamiseks tüliküsimusi copyholderite ja maaomanike vahel.[5]

Mitterabad talupojad ei kasutanud kuninga kohtut kaitseks, kõik neile tüliküsimused vaadati läbi manori-kohtus kohalike tavade alusel. „Common law" ka reguleeris vaid vabade talupoegade tüliküsimusi; muudatus selles lõplikult tuli alles 15. sajandil.[6]

Üldiselt on iseloomustav, et Inglismaal säilis raba talupoegkond suuremal määral kui mandril.

Seega käsitletaval perioodil toimus maade anastamine ja liitmine lordi dominiikaalmaaga oli lausa usurpatsiooniakt, millel polnud seadusliku alust.

Et suurfeodaalid, tugevas vastuolus kuninga ja parlamendiga, lõid võrreldamatult arukama proletariaadi talupoegade vägivaldse äraajamisega maalt, milledel viimastel oli samasugune feodaalne omandiõigus kui feodaalidel endil.[7]

Maailmaturu mutest nõudmisist tingituna oli paratamatu ka inglise maaühiskonnas ümberkorraldumine ja siirdumine kapitalistlikule suurfarmerlusele, mis enne iseloomustav Inglismaale. Inglismaale on iseloomustav, et seal kapitalistlike suhete sissetung feodaalsüstemi

---

5 Вендиктов ....., lk. 234 ff.
6 Sealsamas, lk. 157.
7 Kapital, lk. 525.

algas kõigepealt ja esmalt põllumajanduses. Inglismaal omas see murrang eriti järsu ülemineku ja uus tendents on eriti ilmne. Et karjamaadeks vastavat maad saada, selleks hakkasid lordid anastama mitte ainult kogukonna ühismaid, vaid talupoegade põldusid. Enamikel juhtudel kasutati 16. sajandil tarastatud maad karjamaaks lammastele, kuid see polnud alati nii. Siseturu laienemine tõstis omakorda teraviljatarvidust ja sellega oli loodud eeldused intensiivsemate põllumajandusvormide jaoks. Nii 16. sajandil hakkab kujunema Inglismaal kapitalistliku farmeri tüüp, kes rendib maad ja viljelet seda maatustatud ja oma majapidamisest minemaaetud talupoegade palgatöö abil. Talupoegade ekspropriceerimine loob ainult suurmaaomanikke, paljudel juhtudel rentnikke. Inglismaal on varasemaks rentnike vormiks ise pärisorjuses olev bailiff (kubjas). 14. sajandi esimesel poolel ta asendatakse rentnikuga, kelle landlord varustab seemne, loomade ja põllutööriistadega. 16. sajandil on aga olukord teine – tolleaegsete rentnike sotsiaalseks aluseks on kaubanduse tul rikastunud kapitalistid, kes rendivad maad ja viljelevad seda palgatööliste abil. Ainsaks eesmärgiks on rikkalikult kasu saada maast. Marxi järgi „Inglismaal 16. sajandi lõpus oli tolleaegsete olukordade jaoks rikaste „kapitalirentnike klass."[8]

Kapitalistliku produktsiooniviisi alust loova murrangu eelmäng avaldub 15. sajandi lõpus ja 16. sajandi esimesil aastail. Feodaalsete sõdade tagajärjel oli kõikjal laostuvat massi – tööta ja elukohata (lumpenproletariaat) kaltsakproletariaat. Nüüd omakorda laostavalt mõjus maaühiskonda kapitalistlike tootmissuhete järsk sissemurd. Väiketalupoegade ekspropriceerimine ruineerib täiesti maa. Valitsus püüdis võidelda kõigi abinõudega üldise laostumuse vastu põllumajanduses, kuid nagu me hiljem näeme, ei suutnud pidurdada uue areneva majandussüstemi sissemurdmist vanasse feoddalkorda. Talupoegade ekspropriceerimine maast moodustab kogu protsessi aluse. See ka-

8) Kapital, ek. 554.

pitalismi arengu ajalugu omandab eri maadel eri värvuse ja läbistab mitmesuguseid faasid mitmesuguses järjekorras ning erinevais ajaloo epohhides. Just sel ajajärgul on Inglismaa Marx käsitluse järgi selleks klassikaliseks näiteks kapitalismi arengu esimesel etapil, kus kõige reljeefsemalt ilmnevad põhimised vastuolud vana tagumise ja uue areneva tootmisviisi vahel. Rahvamassi rägiväldne lahtikiskumine maast sai uue kohutava tõuke ka 16. sajandi algul toimunud reformatsioonist, millele kaasus kloostrimaade sekulariseerimine. Katoliiklik kirik oli omakorda suure osa maa feodaalomanik. Uued talupoegade ja kloostrimaade valdajad (enamasti kiskaadel ja areneva kapitalistliku klassi liikmed) võtavad omaks uue kapitalistliku suhtumisviisi maaväldusesse ja põllumajandusse. Uus majandamisviis vajas töötu, s. o. palgalist tööjõudu. Seda tööjõudu pakkus maast lahtikistud talupoeg. Ütles Marx, et „ajalooliselt epohhimoodustavad esialgse akumulatsiooni ajaloos on kõik murrangud, mis moodustavale kapitalistide klassile on hoovaks, kõigepealt aga momendid, kus suured inimhulgad kistakse äkitselt ja vägivaldselt oma elatusvahendite küljest ja visatakse lindpriide proletaaridena tööturule."[9] Kuid uus kapitalistlik süsteem vajas sellist vaba tööjõudu rakendatuna arenevas põllumajanduse või tööstuse kapitalistlikus käitises. „Kapitalistlik süsteem vajas ümberpöördud rahvamassi orjalikku asendit, selle muutumist palgalisteks ja ta töövahendite muutumist kapitaliks."[10] See oma tööjõudu kapitalistlikule turule pakkuv laostunud talupoeg või käsitööline on seega hilisema proletaarlase elkäija varase kapitalismi perioodil. Mitmekordse surve tagajärjel toimus maal põhjalik ümberkorraldumine, mille tulemusena lõhuti vana traditsioonidega seotud külakogukond.

Oli toimumas muutus ka aadli klassikoostises. Vana feodaalaadel oli hävinud suuris feodaalsõdadas (Roosidesõda 1455 – 1485), elas üle esimeste Tudorite ajal

---

9) Kapital, lk. 523.
10) sealsamas, lk. 526.

langusaega nii majanduslikus kui ka poliitilises mõttes. Nn. uus aadel aga lähenes ikka enam kodanlusele, rippudes samuti eelkõige raha – kapitali küljes, kuna vana aadli elatusvahendiks oli feodaalrendis. Seega uus aadel oli finants- ja tööstuskapitalistide loomulik liitlane. See uus kas kodanlikustunud aadel, kes tegeles nüüd intensiivselt põllutööga, või aadlikustunud kodanlus (kõrgemad ametnikud, kaupmehed, ettevõtjad jt.) viljeles maad juba palgatööliste klassi abil.

Sellel perioodil võib märkida ka suhtelist maaelanikkonna vähenemist ja linnade, tulevaste tööstuskeskuste jõudsat kasvu. Inglise tööstus, peamiselt villatööstus, rahuldas eriti laadalmaade kalavitööstuse nõudeid. Villaga kauplevad suurettevõtjad ostavad kokku villa lambakasvatajate-farmerite käest, alistavad oma mõjuvõimule ja kontrollile külas elutsevad väiketootjad, muutes neid tugevneva kapitalistliku ekspluateerimise objektiks.

Vaadelgem nüüd lähemalt inglise kodanluse ja tööstuse arengut! 16. sajandil Inglismaal arenevad välja tärkava kodanluse jõud. Kodanlus kasvab välja keskaegsete linnakodanike seisusest, kes nüüd saavad tootmisvahendite monopolistlikuks omanikuks. 14. ja 15. sajand on ümberkorraldus aeg Inglismaal linnatsunftides. Eriti 15. sajandil on märgata tsunftides teravat kihtidesse eristumist. Üha enam teravnev klassivõitlus – tsunftide ladviku ja sellide vahel, ka väikeste ja suurte tsunftide meistrite vahel. Uus kapitalistliku tööstusorganisatsiooni vorm – manufaktuur – kujuneb külas. Siin tekkivad kapitalistliku ekspluatatsiooni esialgsed vormid, mis nõuavad tõhusat kaitset. Sageli rentisid välja kalvitootjad tootmisvahendeid (kangastelgi) käsitöölistele, kes töötasid omas kodus, sealjuures katkestamata sidet maaga. Need käsitöölised muutusid algamööda tööliseks palgatööliseks, olenedes suurettevõtjaist tootmisvahendite kui ka töötasu suhtes. Et „majanduslike suhete tumm sund märgib kapitalisti võimu töölise üle.“ [1] Mõnikord koondasid suurtootjad sellised nende üles andel töötajad kangrud ühte hoonesse, et tõstada enam kontrolli ja karakind-

[1] Kapital, ks. 539.

lamalt organiseerida tööd. Viimasel juhul on meil tegemist juba töelise kapitalistliku tsentraliseeritud manufaktuuriga, kuid selline vorm on juba hilisem nähtus ja ei pääsenud lõplikul kujul maksvusele korraga ja igal pool. Külatööstus oli ajalooliselt tähtsaim ja levinuim üleminekuvorm kapitalistlikule tootmisviisile ajal, mil tõrjus välja keskaegse tsunftitööstuse. „Külatööstus ülesostjast sõltuva kodutöönduse ehk detsentraliseeritud manufaktuuri näol vli hälliks, kus kasvas üles kapitalistlik suurtööstus."[12] Ühes esialgsete kapitalistliku tööstuse vormidega seoses toimus ümbugrupeerumine linna ja maa vahel. Endiste feodaalsete tsunftiorganisatsioonidega tööstuslinnade tähtsus langes märgatavalt, selle asemele kerkivad esiplaanile uued maaringkonnis tekkivad kapitalistlike algetega tööstuskeskused, kus hakkab arenema kapitalistlik manufaktuuri vorm. Ütleb Marx „Kapitali" 24-s pt-s, et „alles suurtööstus annab masinatega kapitalistliku põllukultuuri püsiva aluse, ekspropriceerib radikaalselt määratu enamiku maarahvast ja viib lõpule lahutuse põllunduse ja maa-kodutöö vahel, mille juured ta kisub välja — ketruse ja kudumise. Ta vallutab seega ka alles tööstuslikule kapitalile kogu siseturu."[13]

Kogu see murrang kajastub inglise ühiskonnas väga silmatorkavalt. Kuid see laostumisprotsess pole omane mitte ainult üksnes Inglismaale, vaid ka teistele Lääne-Euroopa maadele. Siit on pärit tohutu suured kerjuste ja hulkurite jõugud, mis olid tüüpiliseks nähtuseks 16. sajandi Euroopa töelisuses. Osalt feodaalsete sõdade tagajärjel, osalt talupoegkonnas endas diferentseerumise, kuid ka maast ekspropriceerimise survel kisti suured hulgad tootvast tööst eemale. Oleles ühiskonnast väljapaisatud mass, keda uus ühiskond ei suuda veel oma algstaadiumil rakendada ja kes sellepärast ei leia endale asukohta uues tootmisprotsessis. Ütleb Marx, et „kaltsakproletariaat, see on vana ühiskonna madalaimate kihtide mädanemise passiivne produkt ...".[14]

Tudorite valitsus Inglismaal oli kohkunud sellest riigis kasvanud suurest laostumisest, kuid samas

---

12) Keskaeg II, lk. 9.
13) Kapital, lk. 548.
14) KPM, lk. 28.

oli võimetu olukorda seadusandlikul teel muutust tooma. Küll rida Tudorite valitsuste seadusandlikke akte taotles talupoegade kogukonna ühismaade jagamise lõpetamist ja talupoegade majandite taastamist. Henry VIII ajal 1516. aastal tarastamiste vastu väljaantud akt ei suutnud midagi positiivset laostuva talupoegkonna suhtes korda saata ja selles aktis oli paiguti isegi teatavaid järelandmisi, mööndusi kodanlusele. Kui Tudorite valitsus ei suutnud tarastamist pidurdada seadusandlikul teel, siis seda enam püüdis ta seadusaktide abil ühiskonnas laostunud kihtide olemasolu kaotada. Kerjuste-hulkurite olemasolu muutus tol ajal Inglismaal lausa massiliseks ja selle nähtega kaasus laialdane kuritegevuse levik. Hulkuri olukorda sattunud oma talundist minemaaetud väiketalupoeg või käsitööline ei leidnud võimalust töö leidmiseks uues kapitalistlikus tööstuses, mis oli alles loomisel ja ei vajanud veel nii suurel hulgal töökäsi. Valitsus ei suutnud olukorda parandada, kuid samas kinnitas valjud karistusnormid – hulkurlid ähvardati surmanuhtluse, eluaegse orjuse jm. ebainimlike vahenditega. Karistatute hulk Henry VIII ajal oli väga suur ja üldiselt on märgatav Tudorite absolutistliku valitsuse ajal karistuste tundur tõus ja suurenemine. Valitsus deklareeris, et viga peitub vaid rahva laiskuses ja hooletuses ja et tulet ette võtta veel rangemate karistusvormide kehtestamine.[15] Valitsus deklareeris sellega vaid oma võimetust. Marx nimetab seda seadusandlust „veriseks seadusandluseks eksproprieeritute vastu."[16] „Praeguse töölisklassi isasid karistati kõigepealt sellepärast, et nad olid muudetud vägivaldselt hulkuriteks ja pauperiteks, seadusandlus käsitles neid „vabatahtlikke" roimaritena ja eeldas, et nende eneste häästt tahtest olenet edasitöötamine vanades olukordades, mida enam ei ole."[16]

Palgatöö sidus töötajat ettevõtjaga tugevamini kui seda feodaalformatsioonis isiklin sõlturus – ettevõtja tahtest olenet töölise olemasolu. Lausub Engels, et „... orjapidamine on esimene antiikmaailmale omane ekspluateerimisvorm. Sellele järgnet keskajal

---

15 Smith, lk. 482 jj.
16 Marx, lk. 537.

pärisorjus ja uuemal ajal palgatöö. Need on orjastuse kolm suurt vormi, mis on iseloomustavad tsivilisatsiooni kolmele suurele ajajärgule: avalik, viimasel ajal aga varjatud orjus, käib tsivilisatsiooniga alati kaasas."[17]

Kapitalismi varasel perioodil ei suutnud tööstus areneda nii kiirelt kui vanade ühiskondline suhete lagunemine ja linn ei suutnud mahutada elanikkonna ülejääki maalt. Selline rasne vlunord leidis kajastumist ja väljapääsu otsimist vastuhakkudes, mis olid aga stiihilised katsed ja jäid tagajärjeturus. Talupoegkonna võitluse kesksemaks sündmuseks kujunes ülestõus 1549. aastal ühes inglise põllumajanduse poolest eesrindlikumas krahvkonnas Norfolkis Robert Ket'i juhtimisel. Põhinõudeks kujunes nõue valitsuse poolt antud tarastamiste vastu sihitud seaduste jõustumine. Raske olukorra sunnil tekkis ka teatud määral kolonisatsioon eestkätt iiri aladele, kus sai alguse juba rahvuslik rõhumine, mis nii pingeliseks võitluseks kujunes sajand hiljem. Iiri riiklik side Inglismaaga on pärit 12. sajandist ja sellest peale pidi vastu võtma inglaste kolonisatsiooni. Iirimaast suur osa oli ~~täidetud~~ antud inglastele-suurmaapidajatele, erite põhja-ida osa oli täidetud inglise kolonistidega. Nii iiri enda elanikkond oli väga suures osas juba maatu, kuid siiski toimus siingi talupoegade maast eksproprieerimine ja arvestades juba varem olemas olevat viletsust andis see uus olukord seda rängemini tunda.

Seega „... individuaalsete ja killustunud produktsioonivahendite muutmine ühiskondlikult kontsentreeritud produktsioonivahenditeks, seega paljude kääbusliku omandi muutumine väheste massiliseks omandiks, seega suure rahvamassi eksproprieerimine maast ja elatisvahenditest ja tööinstrumentidest; see rahvamassi kohutav ja raske eksproprieerimine moodustab kapitali eelajaloo."[18] Feodaalse sõltuvuse asemele oli astunud uus ekspluateerimisvahend — raha-kapital. Seoses uue formatsiooni sünniga toimub ümbugruperumine ka ühiskonna klassistruktuuris. Feodaalses formatsioonis oli linnakodanlus olnud rõhutud massiks, kes pina ajajooksul

---

17) Engels, Perekonna-, eraomanduse ja riigi tekkimine, ek. 175.
18) Kapital, ln. 558.

tootmis- ja vahetusviiside produktina tõusis rebrastatud assotsiatsiooniks. Kodanluse arenguga tekkis seoses suurtööstus ja ühes sellega areneb maailmaturg. Kodanlus taotleb majandusliku baasi tugernemisega poliitilist võimu. Areneb pingeline ja kauakester võitlus, mis omane kõigile maadele Lääne-Euroopas tol perioodil vana ja uue formatsiooni jõudude vahel poliitilise ainuvõimu pärast. Inglismaa on 16. sajandil enimarenenud riin ja sellele kaasub kodanluse intensiirsem tugernemine. Nagu juba eelpool mainitud, pääses 16. sajandil Inglismaal võimule absolutism. Suurte absolutistlike monarhiate teke on omane Lääne-Euroopa riinidele seoses uue formatsiooniga majanduses ja uute klassiliste jõudude domineerimisega ühiskondlikus elus. Absolutistlike monarhiate tekkega Euroopas kaasus igaühes kodanluse kui klassi konsolideerumine ja see kujuner uus ühiskondlik klass leidis tugeras tsentraliseeritud riigiaparaadis tuge oma huvidele võitluses välismaise konkurentsiga. Uus klass - kodanlus ja feodaal-absolutistlik võimuaparaat olid tihedas seoses, olles võimulolevate klasside poliitilise organisatsiooni vorm. Inglise absolutismi omapäraseks jooneks on asjaolu, et vaatamata kuningavõimu tugernemisele ei lakanud Inglismaal parlament olemast. Samuti on inglise absolutismile iseloomustavaks jooneks bürokraatia ja tsentraliseeritud valitsusaparaadi suhteline nõrkus ja seega kohaliku omavalitsuse suur osatähtsus. Ka ei jõudnud absolutistlik riigiaparaat Inglismaal luua alatist, ainult kuningast sõltuvat sõjaväge. Seega tuger kuningavõim võrsus liidus kodanlusega, kes oli huvitatud riigi territooriumi ühtsusest, korrast ja tugevast keskvõimust. Et arendada kaubandust meretaguste maadega ja koloniseerida asumaid - kõigeks selleks oli vaja tugevat keskvõimu riigis, mis tagaks kodanlusele. kindluse oma eesmärkide taotlemisel ja teostamisel. Ka absolutistlik kuningavõim mõistis ikka enam kaubanduse tähtsust riigi rikkuse allikana ja hakkas seda ikka enam soodustama.

Inglise valitsuses ja parlamendis toimus tol ajal omamoodi võitlus uue ja vana võimueesindajate vahel. Vana feodaal-aadli esindajad püüdsid pidurda kapitalistlike suhete arenemist, kuid igasugused seadused nii tarastamiste kui ka hulkurluse vastu ei and-

nud mingeid resuldaate. Parlamendis olid ülekaalus veel aadli esindajad, tingitud vana valimistava kehtimisest. Osa aadlist aga, nagu mainitud, oli tihedalt seotud kodanluse huvidega ja sulas aegamööda kodanlusega üheks kapitalistide klassins. 15. sajandi II poolel parlamendi poliitiline tähendus langeb ja ta muutub kuulekaks tööriistaks kuninga kätes. Inglise aadel ei katkestanud sidet maaga, seega kohalikus omavalitsuses säilub suur osatähtsus aadlikel. Jõu-, kas kodanlus sellevastu domineeris linna omavalitsuses. Mõlemad seisused olid aga kuulekad kuningale ja sellepärast kuningal polnud vaja luua erilisi kesnasutusi provintsides. Alatise sõjaväe puudumine seletub asjaoluga, et Inglismaa on saareriik, mis pole oma asendi tõttu nivõrd ohustatud välistest kallaletungidest. Seda enam pööras Inglismaa aga tähelepanu laevastikule. Sõjad, mida Inglismaa pidas 16. sajandil, olidki peamiselt meresõjad. Varem linnad olid toetanud kuningavõimu tema võitluses feodaalidega, kuid müüd kuningavõimu tugevnemise ja suurte monarhiate kujunemise tulemusena kaotasid linnad oma vabaduse ja sõltumatuse. 15. ja 16. sajand on seega aeg, mil omavahel võitlevate klasside – feodaalaadli ja linnakodanluse heitlusest resulteerus absolutistlik monarhia kui teatud kompromiss. „... kodanlus manufaktuuriperioodil on vastukaal aadlile absolutistlinus monarhias."[19] Ühtlasi see absolutistliku monarhia teke pani aluse rahvuslikule ühtsusele. Ütleb sms. Stalin, et „kaasaegsed rahvused on kindla ajastu, tõusva kapitalismi ajastu saadused. Feodalismi likvideerimine ja kapitalismi arenemise protsess on ühtlasi inimeste rahvusteks kokkuliitumise protsess. Inglased, prantslased, saksla-sed ja itaallased kujunesid rahvusteks feodaalse killustatuse üle triumpfeeriva kapitalismi võiduka arenemise juures."[20] Kuid linnade võimu langusega ei kaotanud linnakodanlus, vaid ta astus uues epohhis esile iseseisva klassina tsentraliseeritud riigis, kus ta etendas domineerivat osa vana purustajana ja uue ülesehitajana. Kuid siiski algul kodanlus ei saavutanud poliitilist ülemvõimu. Feodaal-absolutistlik

---

19) Koskaeg II, lk. 10.
20) Stalin, lk. 100.

riik on õieti aadli kaitsevahendina loodud poliitiline vorm vastukaaluks võimule rühkivale kodanlusele. „Selle liidu vastu, mis tekkib asjaolude ja olusuhete mõjut kodanluse ja vana feodaalühiskonna vahetute tootjate vahel, kes samuti aegamööda üle elavad kodanlasteks muundumist, astubki välja absolutistlik monarhia kui aadli klassikaitse, ühiskonnas tema domineeriva seisundi kaitse kontsentreeritud vorm." [21] Absolutistlik monarhia riigiaparaadina võtab kodanluselt riigimakse ja samas toetab manufaktuur-tööstuse ja kaubanduse arengut ja välissuhetes kaitseb kodanluse huve koloniaalpoliitika ja väliskaubanduse suhtes. Selles protsessis, feodaal-absolutistliku võimuaparaadi otsese toe all, tugevneb kodanlus ja muutub ainuvõimule pretendeerivaks suureks klassiliseks jõuks. Samal ajal püüab feodaalaadel veel püsida vanade institutsioonide juures.

Monopolistliku, õigemini koloniaalkaubanduse teket võib märkida kui veidi hilisemat nähtust, enam olles iseloomustav 17. sajandile. Kuid kapitalistliku manufaktuuri areng peegeldub siiski ka inglise väliskaubanduse iseloomus. Kaubanduse tähtsus kasvab ja hakkab avaldama üha suuremat mõju inglise välispoliitikale. Omakorda kaubanduse kasvule aitas kaasa senitundmatute maailmaosade avastamine. „Ameerika avastamine ja ringsõit ümber Aafrika lõid tõusvale kodanlusele uue tegevusvälja. Ida-India ja Hiina turg, Ameerika koloniseerimine, kaubavahetus asumaadega, vahetusvahendite ja üldse kaupade rohkenemine tekitasid kaubanduse, laevanduse ja tööstuse ennenägematu õitsengu ja kiirendasid seega revolutsioonilise elemendi arenemist lagunevas feodaalses ühiskonnas." [22]

Seoses maailmaturu arenemisega ja eriti Madalmaade areneva kalevitööstuse õitsenguga tekkisid vastuolud üksikute riikide vahel. Tudorid energiliselt toetasid majandust ja arenevat inglise tööstust, et see oma saadustega suudaks edukalt võistelda maailmaturul. 15. sajandi algul inglise kaubandus oli nõrgalt arenenud ja ka tugevalt sõltuv Põhja-Saksa hansalinnadest. Tudorite valitsuse ajal see sõltuvus nõrgenes ja Hansa kaotas oma privileegid, mida ta kasutas Inglismaal. Ühes laieneva võimupoliitikaga

---

21) Reskaeg II, lk. 15.
22) KPM, lk. 16.

kasvavad vastuolud rahvusvahelises ulatuses. Üldiselt väliskaubandus muutus teguriks, mis Tudorite ajal üha enam mõjustas Inglismaa välispoliitilisi suunatlusi. Sügavamad vastuolud Inglismaal olid eestkätt Hispaaniaga kolooniate haaramise ja kaubanduse suhtes. Inglismaa ja Hispaania olid peamised konkurendid villakaubanduses Madalmaadega. 15. sajandi lõpus ja 16. sajandil saavutab üha suuremat erikaalu Inglismaa, kelle vill oli kvaliteedilt parem ja sisseveduMadalmaa turgudele kergem. Sellega praktiliselt oli juba läheduse tõttu Inglismaal kergem saavutada monopoolset seisukohta Madalmaade turgudel. London oli tollal üks tähtsamaist euroopa kaubanduslikest punktidest, kus uue majandussüsteemi tendentsid ilmnesid väga selgelt ja silmatorkavalt.[23]

Majanduslike ja poliitiliste ümberkorraldustega ei kadunud antagonismid 16. sajandil ka siseriiklikus ulatuses üksikute klassijõudude vahel. Ainult klassivahekorrad on ümberasetunud – ennem rõhutud linnakodanlus muutub nüüd uues situatsioonis kodanlusena võimukandjaks proletariaadi ja vana feodaalaadli riismete vastu. „Feodaalse ühiskonna hukkumisest tekkinud uusaegne kodanlik ühiskond ei ole kaotanud klassivastuolusid. Ta on asetanud ainult vanade asemele uued klassid, uued rõhumistingimused, uued võitlusvormid."[24]

Seega kapitalismi sissetung vanasse feodaalkorda toimus Inglismaal eriti ilmekalt ja ühiskonda laostavalt. Etanormaalselt kiire oli protsessi areng, mis purustas, kuigi mitte veel lõplikult, ühiskondliku maavalduse senised vormid, ja kandis üle majandusliku tsentrumi raskuspunkti maalt linna; selle protsessi tagajärjeks olev tohutu laostumine ühiskonnas näitas ka eelkõige valitsusvõimude sotsiaalset nõrkust aeglustada ja tasakaalustada selle protsessi arengut. Max käsitlet „Kapitali" 24 pt-s kapitali esialgse akumulatsiooni perioodi ja näitab selle eelpool käsitletud olustiku kajastumist inglise tolleaegsete progressiivsete mõtlejate-kirjanike loomingus, eelkõige Thomas Moruse „Utoopias," mille jälgimine on käesoleva töö ülesanne ja eesmärk.[25]

---

23) Kautsky, lk.
24) KPM, lk. 16.
25) Kapital, lk. 538.

2. Inglismaa välispoliitilised suhted 15. ja 16. sajandil.

Seoses maadeavastuste algusega 15. sajandi lõpul kaasus Euroopa suurriikides kolooniaalpoliitika ja merekaubanduse kiire areng. Suurte absolutistlike monarhiate kujunemisega Euroopas arenes neis ka kapitalistlikule formatsioonile nii iseloomustav võimupoliitika. Keskaja väikeriikide massist 15. sajandi lõpul hakkasid kujunema suurriigid ja ühtlasi ka rahvusriigid. Muudatuse ka rahvusvahelises poliitilises sektoris tõid suured maadeavastused, mille tagajärjel üksikutd seni majandus-kaubanduslikus sfääris domineerivad riigid ja linnad minetasid oma senise tähtsuse ja rikkuse. Uute meretee de avastamine tõi eelkõige languse Vahemere itaalia kaubalinnadele. Kaubanduslik tsentrum kandus Vahemerelt Madalmaadesse. Algas samal ajal ka Saksamaa majanduslik langus, eeskätt transitkaubanduse nihkumine mujale. Itaalia ja Saksa poliitiline killustatus omakorda kahjustas neis riikides majanduse kindlat arengut. Itaalias majanduslik langus tõi omapärase tagasipöördumise feodaalsete eksisteerimud vormide juurde – liigkasunõtmine ja poolterarendi süsteem. Itaalia külje all suurte feodaalabsolutistlike riikide nagu Hispaania ja Prantsusmaa tekkimine lõi tugeva hädaohu killustatud Apenniini poolsaare poliitilisele organismile. Itaalial oli raid eeliseks asjaolu, et suurriigid olid omavahel vastuoludes, ja ei suutnud ühiselt astuda võitlusse. Tähtsamaks küsimuseks rahvusvahelises poliitikas 15. ja 16. sajandil oli Itaalia probleem, Itaalia jagamise ja valitsemise probleem. Esileks oli suur vahe killustatud Itaalia väikeriikide ja linnade ja 15. sajandil Euroopas suurriikideks konstalideerunud võimude sõjaliste jõudude suhtes. Euroopa suurriike huvitas Itaalias majanduslikus mõttes tööstus- ja kaubanduskeskuste haaramine, üksikute Itaalia osade maaproduktid, ja ka Vahemere bassein.[26] Maadeavastustele kaasnevate tagajärgede tulemusena oli eriti ilmne Türgi ja Veneetsia finantssuhete ummikusse sattumine, ma-

---

[26] vt. Fueter, lk. 2 ff.

janduse langus, kaubanduslinnade järsk ruineerumine. Suurriikides võimu kontsentratsioon tõi esile muudatused rahvusvahelistes suhetes. Rahvusvahelised koalitsioonid olid kas opensiivse või defensiivse eesmärgiga üksikute riikide vahel juba varasem nähtus. Kuid mitte sellised poliitilised kombinatsioonid muutusid süsteemikindlamaks ja teadlikumalt juhituks kui varem. Sellised poliitilised lepingud ei arvestanud ainult asjaosaliste riikide poliitilisi taotlusi, vaid peeti silmas kogu Euroopa riikidesüsteemi omavahelist suhtlemist. See uus poliitiline joon ei suutnud saada valitsevaks korraga, vaid ta haaras enne kogu Euroopa riikide struktuuri üksikud osised ja sai siis üldvalitsevaks alles perioodi teisel poolel. Seega kogu Euroopa poliitiline riigiorganism oli lõhestunud tlatud iseloomustava tendentsiga vastasleerideks arvukate sõjaliste ja majanduslike lepingute näol. Mainitud kapitalismi algepohh on ühtlasi aeg, mil tähistub Euroopa Suurriikides saatkondade algus (esmalt Florentsi ja Maailandi vahel Itaalias).[27]

Muudatused inglise välispoliitika alal olid tingitud maa majanduslike suhete muutusist ja inglise riigi finantsilisest nippumatusest teiste Euroopa riikide suhtes. Inglise sõjaräte olukorda ei põhjustanud mitte välispoliitilise kursi arengud, vaid inglise valitsuse teadlik loobumine varasemaist välispoliitilisist taotlusist. Eelkõige toimus mainitud perioodil muudus Inglise-Prantsuse suhetes. Nagu juba mainitud, 15. sajandi lõpus nõrgenesid aadli- ja rahvuslikkonna positsioonid Roosidesõja ajal 1455–1485, ja oli antud lõplik hoop feodaalaadli võimule. Poliitilised sisetülid aitasid omalt poolt kaasa inglise sõjalise võimsuse langusele. 15. sajandi teisel poolel tabasid Inglismaad kõi ebaõnnestumised välispoliitilises mõttes. Inglismaa kaotas oma positsioonid mandril, eeskätt Prantsusmaal, mis ta oli saanud 1360. aastal Brétigny rahuga; need alad asetsesid peamiselt Edela-Prantsusmaal (Guyenne'i, Poitou ja rida teisi ala). 1453. aastal oli kogu Prantsusmaast Inglismaale jäänud veel 'Calais' linn, eriti tähtis Inglismaale mandriga kaupleimises.

Kui inglise valitsus Tudorite ajal loobus oma varasemaist poliitilisist taotlusist, ei omandanud vahekord Inglise-Prantsuse suhetes sõbralikku iseloomu.

---

[27] Fueter, lc. 411.

Teatud vastuolu püsis ja Inglismaa võttis, niipalju kui end üldse segas mandri poliitikasse, positsiooni Prantsusmaa vastaste juures. Prantsuse kuningriik, kui sõjaliselt tugevam üksus, ähvardas ühelt poolt keskriikide iseseisvust ja püüdis teiselt poolt avaldada survet Itaalia riigikestele. Inglise-Prantsuse vahel avalikku konflikti enam ei tulnud. Inglismaa püüdis mandril säilitada laleas' kui inglise kaupmeestele erilist pidepunkti mandril. Kaubanduse alal põrkusid Inglismaa huvid enam Madalmaade kui enimarenenud kaubandus- ja tööstusmaa taotluste vastu. Prantsusmaa tegeles vähe kaubandusega ja tööstus polnud kuigi silmatorkavalt arenenud. Sõjaks Inglismaa oli vähe ettevalmistatud ja sellepärast avalikku kokkupõrget ei saabunud. Kõne alla veeks tulnud ennem konflikt Madalmaadega, s.o. Hispaaniaga, kuid Inglismaa oli momendil liialt tugevalt seotud sealsete majanduslike ringkondadega. Seega inglise kaupmehe huvi oli esikohal enam kui poliitilise vastase vallutuskavad, ja majanduspoliitilised tülid lahendati sõjariistadeta.[28] Merekaubanduses suurimaks konkurendiks olid Põhja-Saksa hansalinnad, kellest sõltuvuses privileegide näol olid ka eelneval perioodil inglise kaupmehed. Avalikku kokkupõrget ei saabunud ka hansalinnadega, kuna inglise laevastik polnud küllalt võimeline veel konkureerima Põhjamerel. Inglise valitsus hoidus astumast kindlaisse majanduslikesse suhetesse Põhjariikide, eriti Taaniga, kus hansa omas monopoolse seisukoha. Suure muudatuse tõi Euroopa majandus- kui ka poliitilisse ellu suurtele maadeavastustele eelnenud meretee otsingud Euroopast Lõuna- ja Ida-Aasia maadesse. 15. sajandi teisel poolel katkevad Euroopa kaubanduslikud sidemed Vahemere idaalade kaudu Ida- ja Lõuna-Aasiaga. 15. sajandil oli üldiselt halvenenud majanduslik olukord Euroopas, tunti teravat kullapuudust. Raha kallinet ja sellest tingituna on 15. sajandi lõpp odavate kaubahindade aeg. Üldiselt tolleaegses Euroopa poliitilises elus peamist osa etendaski võistlus kaubaturgude ja kolooniate pärast.

Ka Prantsusmaa peale edukat sõda Inglismaaga võttis uue poliitilise kursi. Kuna vahekord

---

28) Fueter, ex. 206 jj.

Inglismaaga oli stabiliseerunud, võis Prantsusmaa seda kindlamalt arendada valitsuspoliitikat Itaalia suhtes. Prantsusmaa oli sõjaliselt Inglismaast ees, kuid üldisele ka Prantsuse poliitikas puudus agressiivne hoiak Inglise saare suhtes.

Ühtlasi suurriigiks oli Euroopas tol perioodil Hispaania oma merekspansioonide ja koloniaalvallahiga. Suhted Inglismaa ja Hispaania vahel olid komplitseeritumad. Hispaania oli peamine konkurent villakaubanduse ja meresõidu alal, samas oli Hispaania ja Inglismaa dünastilisis sidemeis Henry VIII ajal. Inglismaa ja Hispaania vahel oli regulaarne merelüklus ja ühegi maaga polnud Hispaanial tihedamat seost diplomaatilisele kui Inglismaaga. Ka kuulus Hispaania Inglismaa suhtes maade hulka, keda võis arvestada koalitsiooni liikmena Prantsusmaa vastu. Koloniaalkaubanduse ja ekspansiooni suhtes oli Inglismaale tõsisemaks vastaseks siiski Hispaania. 16. sajandil on Hispaania majanduse kestev langusperiood ja seega kodanluse erinevalaadne järsk langus. Kapitalistliku majanduse ja kodanluse areng Hispaanias oli nõrk ja isegi 16. sajandil läks tagurpidi. Hispaania jäi kauaks nõrga kaubanduse ja kodanluse ebaproportsionaalselt madala erikaaluga maaks. Konflikt Hispaania-Inglismaa vahel oli aga paratamatu – selline poliitiline suund vastas inglise uus-aadli ja kodanluse huvidele. Lahendus oluliselt tuleb alles 1588. aastal, mil „võitmatu armaada" purustamisega algab Hispaanias majanduslikku degradatsiooni ja languse periood ja valitsuspidi Inglismaa domineerimine merekaubanduse teedel.

Ajal, mil suurvõimud üritasid oma valitsusplaane Itaalias, tuli seal iseseisva sõjalise jõuna arvesse vaid Venetsia. 1508. aastal moodustus Venetsia vastu Cambrai liiga (Austria, Prantsusmaa, Hispaania ja paavst). 1516. aastani toimusid vaheldurva eduga operatsioonid Itaalia vastu, mis lõppesid 1516. aastal Brüsseli rahuga.

Seega 16. sajandi I veerandil peamiseks tülikütkeks Euroopa kohtusvahelises poliitikas oli Itaalia jagamise probleem.

16. sajandi algul aga hõivas suurriikide tähelepanu hoopis uus asjaolu – Saksamaal ala-

nud reformatsioon ja sellele kaasuv vastav liikumine pea kõigis mais. Kodanlus uue võimule pürgiva jõuna vajas uut usku, mis oleks vabam katoliku kiriku rangest asketismist. Katoliku kirik oli keskseks internatsionaalseks jõuks feodaalses süsteemis. Katoliku kirik esinus kahepalgeliselt, nii asutisena kui ka ideoloogia andjana, kuid mõlemal juhul oli ta osa feodaalühiskonnast. Vaatamata kõigile sisesõdadele ta ühendas kogu feodaalse Lääne-Euroopa ühte suurde poliitilisse tervikusse, kes astus vastuollu nii antiikkultuuri ja ka muhamedliku maailmaga.[29] Kirik oli feodaalisandaks, kuna talle kuulus mitte vähem kui 1/3 kogu üldisest maaomandist. Seega kodanlusel tuli enne astuda võitlusse ilmaliku feodalismiga igal maal eraldi ja siis püüda purustada feodaalne kiriklik tsentraliseeritud organisatsiooni vorm. Kirikuvürstid, olles samal ajal suurfeodaalid, kasutasid feodaalset sundi ideoloogilise põhjendatusega ja sellise ideoloogilise tööriistana oli kirik eriti vajalik feodaalse poliitilise killustatuse perioodil. Ühtsete monarhiate tekkega ei vajatud enam aga feodaalse iseloomuga katoliku kiriku ideoloogilist funktsiooni. Kodanlus vajas uut oma mentaliteedile vastavat kodanlikku kirikut. Kodanluse poolt juhitud kirikureformi taotlus ei rahuldanud linna ja küla ekspluateeritavaid rahvamasse. Ka see talupoegade-käsitööliste mass polnud enam ühtne varandusliku seisundi poolest ja seega kodanlikku kirikut vajava kodanluse taotluste nõrval hargnev reformatsiooniliikumine rahvamassides jagunes omakorda arvukaiks vooludeks. Iga rahuldamatu klass mõistis reformi siiski omamoodi ja sidus sellega oma klassihuve. Ühiseks tunnuseks ekspluateeritavate rahvamassidele oli nõue kaotada ära igasuguni kirik ja organiseerida selle asemel väikesed sektantlikud kogudused. See ketserlik-sektantlik liikumine omas sageli müstilise, kuid ka ratsionalistliku iseloomu, ja suurte ühiskondlike liikumiste perioodil väljusid need sektid oma usulisest kestast sotsiaal-poliitiliste nõuete taotlusteni. Reformatsiooniliikumisele on selline sektantlik killustatus omane kõigis reformatsioonist haaratud mais, kuid ilmekam on see Saksamaal, kus reformatsioon omas laialdase ühiskondliku liikumise iseloomu, ja andis tõuke 1522 – 1525 aasta klassisõjale – Saksa talupoegade sõjale. 16. sajandi Saksamaa klassikorra

---

[29] Engels, Развитие социализма от утопии к науке, ск. 19 jj.

komplitseeritus segas kõikide reformi taotlevate kihtide ühinemist ühtseks revolutsiooniliseks leeriks. Ütleb Engels, et 15. sajandi teine pool on epohh, mil kuningavõim toetudes kodanlusele murdis feodaal-aadli võimu ja lõi juba kodanlikus ühiskonnas aluse suurte rahvuslike monarhiate kujunemisele ajal, mil kodanlus ja aadel jätkasid omavahel veel võitlust. Saksa talupoegade sõda näitas klassiliste suhete olukorda, et ei astunud võitlusse mitte üksnes talupojad – selles pole middagi uut – vaid et areenile ilmusid ka praegusaegse proletariaadi eelkäijad punase lipu ja varade ühtsuse nõudega.[30]

Inglismaa esines mandri reformatsiooni esimesel poolel ägeda katoliku kiriku kaitsjana. Selline suund ei vastanud uute võimulepääsenud klassidet huvidele. Inglise reformatsiooni ajalugu algas seoses Henry VIII-nda lahutusprotsessiga Aragoonia Katariinaga. Mainitud asjaolu viis uutele vastuoludele katoliikliku Hispaania ja ka Karl V mõju all oleva paavstikojaga. Rooma-katoliku kiriku vastu oli tekkinud opositsioon ja see 16. sajandil tugevnes, teatav opositsiooniline meelsus inglise kiriku ringkonnis endiski. Rooma paavstikoja vahetu segamine inglise kiriku sise- ja välisasjusse põhjustas nõude piirata paavstide pretensioone. Reformatsiooni liikumise põhjused olid nii ilmalikud kui ka religioossed. Ilmalike klasside, eestkätt kodanluse tunduv opositsioon vaimulikkonna feodaalse omandi vastu. Ja õieti see oligi 16. sajandil inglise reformatsioonis domineeriv põhjus. Teiseks nõudsid vaimulikud enugiliselt, et Rooma kirik ei segaks enam inglise kiriku siseasjusse.[31] Tol ajal Inglismaal valitses tegelikult kuningas ja too soovis eraldumist Rooma paavstist ja kirikuvaranduste sekulariseerimist, ja teda toetas talle kuulekas parlament. Valitsus ja parlament olid alati olnud selle vastu, et paavst määrab piiskoppideks Inglismaale oma kandidaate-võõramaalasi. Kuigi 1351. ja 1352. aasta statuudid olid seda tava püüdnud eemaldada, kuid siiski lõplikult ei suudetud seda likvideerida. 13. sajandist alates võib märgata opositsiooni kiriku maavalduse suurenemise suhtes. Juba Wiclif nõudis 14. sajandil kategooriliselt kiriku maavalduse konfiskeerimist. Pikaldase võitluse tulemuseks paavstiga on 1533. aasta statuut, mis

---

30) Loodusdialektika, lk. 5.
31) Karejev, lk. 192.

tühistas paavsti kohtumõistmise õiguse inglise asjades ja 1534-nda aasta „Supermaatia-akt", millega kuulutati kuningas inglise kiriku peaks. Sealjuures rõhutati, et ei muudeta katolitsismi dogmaatilist alust, et muutub vaid kiriku valitsemise vorm. Henry VIII ja ta pooldajad, võideldes paavsti vastu, ei tahtnud loobuda sealjuures katolitsismist kui usust. See oli Inglismaa sõltumatuks kuulutamine paavstist — seega tagajärjeks oli tuger surveavaldamine katolike vaimulike, eriti kõrgvaimulike vastu. Henry VIII ajal inglise kiriku lahkulöömine Roomast ei olnud mingi kirikureformi ideeline väljendus, vaid tuletus elulistest majanduslikest huvidest.[32] Ka polnud Inglismaal kirikut, kes oleks selles reformatsiooni arenguloos mängimud Lutheri, Zwingli või Calvini osa. Inglise reformatsioonile säilus siiski teatud omapära. Selle muudatusega loodi Inglismaal eriline, omapärane protestantlik kirik, tuntud anglikaani kiriku nime all. Teiseks anglikaani kirik jäi, ellukutsutud kuninga tahtest, aristokraatseks asutiseks, mis säilitas palju vanalt feodaalselt kirikult: piiskopiameti, kultuse ja jumalateenistuse katoliikliku väliskülje. See riigikiriku aristokraatlik iseloom saavutas seda, et ta toetas otsustavalt uue dünastia absolutistlikke pretensioone ja sai seega kuningavõimu uuens tugevnemise teguriks. Üldiselt inglise kirik kannab endas kompromissi jälgi katolitsismi ja protestantismi vahel, ta säilitas, piiskopi, varasema kultuse, kuid protestantismi vaimus muutis paljud usuküsimused ja tegi inglise keele jutluse keeleks. Anglikaani kirik seisab lähemal katoliku kirikule ja olemuselt erineb teistest protestantlikest usulahkudest, seistes seega vana ja uute kirikute vahel.[33] Kolmandaks, kõrvuti kuninga riigireformatsiooniga leidis aset rahvuslik reformatsioon, mille resuldaadiks oli puritanism, kujutades endast sektantlikku usuvoolu. Inglise puritanism on kodanluse ja uusaadli usund, eriti hüljates katoliikliku tavandi väliskülje, mida kasutas anglikaani kirik. Kuid me hiljem näeme, et siiski ka uus kodanluse kirik ja usund hakkab reformaatorite tõlgitsuses ikka enam omama erijooni, arvestades juba seda, et kloostrimaade sekulariseerimiseks ja katoliiklaste tagakiusamiseks oli vaja õigus-

---

32) Karejev, lk. 194.
33) Sealsamas, lk. 198 ja 218.

taraid katolitsismist eraldaraid jooni luua. Pärast „supermaatia-akti" kehtestamist algas osaline kloostrimaade ja varanduste sekulariseerimine. See vastas inglise kodanluse elulistele nõuetele. Kloostrimaad, saatnud Henry VIII käsutusse, müüdi või kingiti õukondlastele või kodanluse liikmeile. See maade konfiskeerimine omakord, nagu juba eelpool mainitud, aitas kaasa talupoegkonda. Kuna kapitalist-ostja püüdis maast saada maksimaalset kasumit, siis arenes vastavalt tolle perioodi majanduslikele tendentsidele, kloostrimaadel kiire tarastamisprotsess ja talupoegade minemaajamine. Seega ka reformatsioon omalt poolt kiirendas kapitalistlike tootmissuhete levikut maaühiskonnas.

Reformatsioon ja saksa talupoegade sõda õitsi ongi 16. sajandi algul rahvusvahelises poliitikas määrava tähtsusega. Inglismaa võttis positsiooni katoliiklike maade vastaste leeris. Reformatsiooniajastu huvitab meid käesolevas töö piirides vaid niivõrd, kui see on seotud Thomas Moruse kui isiku ja katoliku kiriku eest võitlejaga. Thomas Moruse „Utoopias" ei avaldu reformatsiooni suunalluste mõju, kuna mainitud teos on varasem tööde.

3. Renessanss ja humanism.

Itaalia oli maa, kus esimesena ilmnesid kapitalistliku formatsiooni elemendid feodalismi rüpes, andes lõpuks vanale majandussüsteemile lõpliku hoobi. Otsides selle protsessi lähtepunkti, tuleb siirduda juba 13. sajandi maapidamise vaatluselle. Tol perioodil maaühiskonnas toimub omamoodi protsess – linna käsitööliste kasv ja samas feodaalide üksikkäsitööliste piiratud koondumisprotsess varakapitalistliku manufaktuuri tööstuslikku vormi.[34] Seega päriskorjuses olevaist majapidamisist linnasiirdunud käsitööliste arvulise kasvuga kaasuvad esimesed kapitalistlikud tendentsid manufaktuuri-laadilise koondise teke näol. Itaalia keskaegsete tootmissuhete on võrreldes teiste Euroopa maadega vida erijooni. Itaalias ei olnud nii sügavale juurdunud naturaalmajandus nagu mujal; varasel keskajal teatud määrale püsisid kaubalis-rahalised suhted, ulatudes suure osa mitte ainult linnas, vaid isegi maaühiskonnas. Itaaliale on üldiselt iseloomustav tüüpiline linlik joon. Itaalia talupoja seisund oli mõnevõrra kergem kui mujal Euroopas, kuna talupoegade feodaalne ekspluateerimine ei kujunenud selliste päriskorjusvormideni välja. Väga vara algas ka talurahva rahanemine päriskorjusest. Linnad toetasid innukalt talupoegade vabastamist sihiga, et linna vaba tööjõudu ja saada kaitset võitluses feodaalide vastu. Kõik see kutsus esile puhtfeodaalsete majapidamisvormide kiire laostumise. Feodaalse korra lagunemine Itaalias toimus maa eriosades erineva kiirusega. Olulist osa etendas siin siiski linnade kasv-tugevnemine ja neis rahakapitali, eriti liigkasukapitali, suurenemine. Omakorda mõjutas majanduslike suhete süvenedes teatud feodaalmaapidajate suurenev nõue raha järele ja seega ei mõtle omakordadest loobumine ebaotstarbekast ja vähetasuvast päriskorjustööst. Rahaliste suhete arenguga oli antud alus klassivõitlusele, lagunevas majandussüsteemi baasil teatud klassijõudude ümbergrupeerumine.[35]

---

[34] Gukovski, lk. 193 ||.
[35] Seals., lk. 195.

13. sajandist oli seetõttu Itaalias komplitseeritud võitlusperiood, mil omavahel võitlesid üksikud linlaste grupid, võideldi igas grupis eneses ja võideldi türannide oma konkurentidega võimu pärast.

Mainitud perioodi iseloomustab ääremine poliitiline ebastabiilsus – poliitiline killustatus. Suurenev rahvaliikumine eksplanateeritavais massides ja kodanluse hirm selle ees viis paljudes itaalia linnades türannia kehtestamiseni. Sellele varase kapitalismi sirvenemise perioodile on iseloomustav eriti itaalia linnadele kaubanduse õitseng, mis omakorda oli aluseks jõukuse kasvule linnakodanluses. Põllumajandusest saadavad saadused olid peamiseks kaubanduse produktideks linnade ja riikide vahel. Nagu juba mainitud, läänindus oli Itaalias suhteliselt hõrgalt üldse arenenud. Tööstuse kasv vajas tööjõudu, kapitali akumulatsioon andis võimaluse rakendada tööstusesse palgatöötajõudu, maa suutis anda vaid mittekvalifitseeritud jõudu, kes polnud aga seotud mingisuguste käsitööstuslike traditsioonidega.[36] 13. ja eriti 14. sajandil toimus kaubanduslikes itaalia linnades äge klassivõitlus kodanlike elementide, kes taotlesid haarata enda kätte poliitilist võimu, ja feodaalaadli esindajate, kes püüdsid iga hinna eest säilitada oma olemasolevaid võimupositsioone, vahel. Edasises etapis oli see võitlus feodaal-aadlile lootusetu, kelle majanduslik baas üha kitsenes. See võitlus kulmineerus 14. sajandil, mil itaalia linnades pääses võimule uus klass – kodanlus. Kuid see kodanlike elementide võit feodaalsete üle ei vabastanud neid uusi võimukandjaid kõigist antagonismidest. Teisel sotsiaalsel poolusel kasvas uus jõud – **elproletariaat**. Mittekvalifitseeritud ja vähekvalifitseeritud töölised, kelle arv üha kasvas koos tööstuse laienemisega, tundsid ikka selgemini oma majanduslikke ja poliitilisi erihuve, erinevaid kahe võitleva klassi taotlustest.[37] Selline klassijõudude ümbergrupeerumine toimus maa eriosades mitte ühesuguselt, näiteks Roomas ja Napolis toimus see võimu pärast võitlus palju hõrgemate ja ka aeglasemalt.

Seega Itaalias toimus 14. sajandil kiire varakapitalismi areng itaalia kaubandus-käsitööstuslikes kes-

---

36 Jukovski, lk. 196.
37 Seals., lk. 199.

kusis, klassiliste jõudude ümbergrupeerumine ja sotsiaalsete vahekordade teravnemine, millest resulteerus verine klassivõitlus. Varakapitalistlikud jõud itaalia linnades rikastuva kodanluse näol taotlesid oma kasvava majandusliku võimsuse baasil võitluses majanduslikult manduva aadli ja tööstusega paralleelselt areneva ell proletariaadiga poliitilist hegemooniat.

Tol perioodil toimus muutus ka itaalia välispoliitilisel tandril. — peamiselt keskendus see muudatus rahvusvahelisel poliitilisel areenil kaubandus-tööstuslike tsentrumite ümbergrupeerumisega. Suured maade- ja meretude avastised tähendasid itaalia linnvabariikidele kaubandus-rahandusliku võimsuse lõppu — Vahemere bassein kaotas oma senise tähtsuse ja ühes sellega kaubandus idamaadega. Juba 15. sajandi lõpus hakkas ilmnema Itaalias tööstuse langus. Sellele majanduslikule langusele 15. sajandi lõpus kaasus Inglismaale vastupidine nähtus — töölised olid sunnitud massiliselt siirduma maale, kus nad panid aluse väikemajapidamisele.

Ühes kodanluse arenemisega tekkib Euroopa linnades kodanlik kultuur. Itaalia oli seega maa, kus linnades majanduslik tõus ja jõukuse kasv kodanlikes ringkonnis sai alguse varem kui teistes Euroopa maades. Seetõttu sai seal õitsvais kauba- ja tööstuslinnus alguse ka uus kultuuriliikumine, mis kannab renessansi nimetust. Varajane renessanss tähistub 14. ja 15. ja hilisrenessanss 16. sajandiga Itaalias.

Nagu me eespool nägime, suutis võimu juurde saada Itaalias 14. sajandil uus klass — kodanlus. Sellele uuele ühiskondlikule rühmitusele oli vaja uut maailmavaadet. Kodanlusele ei sobinud uute sotsiaalmajanduslike vahekordade juures keskaja iganenud dogmad ja keskaja kultuuri kõikehaarav teoloogiline põhisuund. Itaalia suurkodanlase mentaliteedile vastupidi keskaja plaanitusele vastas ratsionaalselt organiseeritud majapidamine, mis täielikult funktsioneerus arvestuse printsiibile.

Muutus ideoloogias algab 14. sajandil, sealjuures maa eriosades olles mitte kõikjal ühe aegne. Ofilsiaalne ülikooliteadus jäi mõnel määral kauemaks flo-

dalismile omase teoloogilise maailmavaate kammitsasse, kus kõiki eluprotsesse ja üksiknähtusi püüti selitada lähtudes teoloogia taasilt. Uue maailmasuhtumisega muutub looduse mõistmine ilmlikuks – maailma vaadeldakse nähtuste ja esemete süsteemina, mis omavahel on kindlas kausaalses seoses. Vastupidi keskaja kollektivismile süvenet individualistlik põhisuund – isiksuse vabanemine keskajale omasest rangest asketismist. Kuid see isiksuse vabadus on muidugi tolleaja valitseva klassi liikme vabadus, mis ei arvesta massi huve. Itaalia uue kultuuri esindajad on tõusva kodanluse klassi ideoloogid ja see on mõistetav, sest nad olid ise enamasti selle klassi liikmed. Seega Itaalia linnade hiilgav majanduslik olukord andis panuse teaduse uuele arengule ja õitsengule – solsiaal-majanduslikust taasist lähtudes arenes ja kasvas pealisehitusena uus maailmavaade. Kuid on huvitav märkida, et majanduslik ja vaimne õitseng ei lange kokku. Uue kultuurilise õitsengu alguseks oli itaalia linnade jõukus tublisti langenud. Peamiseks põhjuseks oli juba eelpoolmainitud maadeavastusist tingitud kaubateede nihkumine kõrvale Vahemerest ja seega kaubanduslikuetsentreemi ülekanne itaalia rannikulinnadest uutesse Euroopa maadesse, eestkätt Madalmaadele. Kogu energia ja iniatsiatiiv, mis veel oli alal hoidunud ühiskondlike jõudude võitluses esivõimu pärast, mitte enam suutes leida väljendusvormi majanduslikus ja poliitilises realiteedis, rakendus nüüd ideoloogia valdkonnas.[38] „Uued ateenlased," meenutades minevikku romantiseeriva kõrvalmaiguga, otsisid uue maailmavaate olulisematele joontele autoriteetsemat allikat ja leidsid selle antiikse Hellase vaimsest suurusajast. Seda enam uue vaimse kultuuri eod tärkasid Itaalias, kus õieti kunagi polnud täiesti kadunud antiikse kultuuri riismed; sugemed sellest pärandist olid tolleaegseski kultuuris ja nüüd uuel epohhil elustusid seda kergemini ja kiiremini. Kaubanduslike suhete areng Kreekaga andis võimaluse itaallastel tutvuda vanade helleenide kirjandusest, kunstist säilunud originaalsete fragmentidega, mis enam vastasid uuele maailmavaatele kui Rooma enda kultuurilise pärandi üksikud osised.

---

38) Gukovski, lk. 209.

Seega kapitali esialgse akumulatsiooni perioodil tekkis uus vorajane kodanlik kultuur, mis kujunes pealisehitusena uuele majandussüsteemile. Kaubanduslikul kapitali tõusuga esilekerkinud ilmalik intelligents sai uue maailmavaate kujundajaks ja on tuntud humanistide nime all. Vorm, milles esines renessanss Itaalias, oli humanism. Humanism tekkis Itaalias 14. sajandil ja levis ka hiljem Saksamaal, Madalmail, Prantsusmaal ja Inglismaal. Humanistlik kultuur ideoloogilisel alal kujunes üleminekuastmeks feodalismi skolastikalt kodanlikku perioodi reaalteadusile.[39]

"Ühiskondliku liikumisena taotles humanism isiksuse" õiguste ja väärikuse nimel inimkonna vabanemist keskaegse kirikliku usulise maailmavaate ahelaist."[40] Kuid humanismi olemuses peitub teatud dualism — ühelpool uus ja progressiivne, teisel pool vana feodalistlikku mentaliteedi igandid. Siin on ühitatud kompromissi taotlus mõistuse ja usu vahel. Tõsi on huvitav märkida, et hiljutes „pimeda Keskaja" kultuuri, mille kandjaiks olid peamiselt vaimulikud ja mille sisu ja vorm olid teoloogilised, siis nüüd humanistid jäid peagu erandituld tundmiks katoliiklastega (Kill mitte kõik, eriti mitte hilisrenessansis).[40] Humanistid peamiselt nõudsid vaid mõningit katolikku kiriku reformi ja traditsioonide liberaalsemaks muutmist, kuid sellega ka piirduti. Siin on ilmne püüe kristlust lepitada antiikfilosoofiaga, eriti Platoni filosoofiaga. Humanistidest peagu kõik olid seisukohal, et katoliku kiriku organisatsioonilise vormi kui selline peab jääma püsima, kuid selle sisu suhtes tuleb ette võtta muudatusi. See nõue oli seaduspärases küllalt tagasihoidlik; resolutsiselt astuda katoliku kiriku vastu tundus humanistidele olevat liiga revolutsiooniline. Sellest hoolimata arenes piiratud kriitika vaimulikkonna kommete ja intellektuaalse taseme suhtes. Humanistid olid ju ka oma ajastu produkt — üles kasvanud katoliku kiriku kõrvus all olnuis riikides, omandanud ise selle usu

---

39 vt. ЭСЭ, lk. 792 – 797.
40 LFL, lk. 89.
41 Kautsky, lk. 78.

põhidogmad ja olid saagli ise sügavalt usklikud inimesed. Humanistid võtsid antiikaja eeskujuks vaid sellepärast, et luua oma maailmavaatele mineviku kindlamat vormi. Tagasipööramine rahva- ja kultuuri juurde Itaalia renessansi näol on kangelt enam kui ajaloolisest dateeritav ajaosa, selles peitub palju liikuvam printsiip, eestpõõtt kodanluse tahe endale sobivat maailmavaadet luua ja sellega kaasnada antiikse panoraami, et võimule pürgiva klassina oma tõekspidamisi seda kindlamini mõjuvas ja jõulises vormis esile tuua.[42] Firenze kujunes Itaalia humanismi keskuseks, omades ainelise kultuuri ja majanduslikus arengus kõrge taseme. Itaalias omab siiski renessanss eristuvust ilmet kui teistes maades, haaratus endasse enam seda klassikalist antiikset ideaali ja me saame selge ülevaatlikkusega antiikaja tõhutud kultuuri päranduslikud ühiskondlised ümberpildina, seal samas ka orgaaniliselt ühendatud kogumiku antiikse kultuuri killustusest.[43]

Kunagi polnud õiteid ühes maailmavaates varem nõnda võetud sellise vaimustusega nagu Itaalia kaasaeg võttis antiikaja taassündi ta klassikalisist vormidest.[44]

Engels ütles oma „loodusdialektikas", et renessantsiga toimus teaduses ja filosoofias murang, vanade käsikirjade ja skulptuuride näol kerkis hämmastava kääne ette uus maailm — antiikne Kreeka. Kiriku vaimse terrori ajal keskajal unustati antiikaeg peagu täiesti, sellepärast ta edasiarendatult mõjus nagu mingi uue kultuurilise arengu algus. Itaalias tõusis kunsti ja mõtlemise õitseng, kerkis uus ilmalik kirjandus. Vana „orbis terrarum" piirid olid purustatud, oli avastatud maa ja pandud alus hilisemale maailmakaubandusele ja käsitöö kujunemisele manufaktuuriks, mis omakorda sai hiljem lähtepunktiks suurtööstuse arengule. Kiriku vaimne diktatuur oli murtud. Engels näitab, et romaani rahvad arenesid kaudu omandatud ühiskondlise mõtlemis-

---

42) Hönigswald, lk. 11.
43) Seals., lk. 13.
44) Kautsky, lk. 76.

viisi, mis hiljem valmistas ette Prantsuse 18. sajandi materialiste. See oli suurim progressiivne pööre, mida inimkond oli seni läbi elanud, ajastu, mis rajas tõtaane, mis sünnitas tõtaane mõtte jõulisuse, kirglikkuse ja iseloomu, mitmekülgsuse ja õpetatuse poolest. Tolle epohhi inimesed, praeguse kodanliku ühiskonna rajajad, olid kõike muud kui kodanlikult piiratud; polnud ühtegi suurt inimest, kes poleks teinud kauged rännakuid, ei kõnelnud nelja-viit keelt ja ei oleks olnud väljapaistev mitmel alal.[45]

Toimusid murrangulised sündmused kirjanduses ja ka teaduses. Loobuti keskajalt omasest õpetaduse harrastusist nagu astroloogia ja alkeemia. Algas teaduste jõuline areng humanismi epohhil, eriti hiliskenessansis. Humanismi ajastu valmistas ette uuendusi nii tehnikas kui ka teaduse juhtivates distsipliinides enamikus.

Kuid humanism jäi puhtideoloogiliseks liikumiseks, ja kaugelt rahvamassidest, olles ikkagi peamiselt valitseva klassi, küll progressiivse kodanluse maailmavaateks. Tuleb aga märkida, et saades võimule, kodanlus muutus omakorda ekspluataatorlikuks jõuks alamate klasside suhtes, algul küll enam maskeeritumas vormis. Humanismile on ilmne vaimse aristokraatia esilekoomine ja vastandamine harimatu rahvaraassiga. Nad kirjutasid oma tööd ladina keeles ja tegid seda teadlikult, et nende looming ei kuulu rahvale, vaid kitsale haritud ülakihile. Seega humanism jäi klassisuletuse raamidesse, olles küll vaimseks pealisehituseks arenenale ühiskondlikule formatsioonile, jäi aga sealjuures kaugeks ja võõraks ekspluateeritavale enamikule. Humanistid ei soovinudki näha renessansi-humanismi üldrahvalikku maailmavaatena, millest arenevad julged vastupanu tendentsid rõhutud rahvamassis. Renessansi epohhil on rõhutamist leidnud inimisiksuse vaba arengu printsiip — kuid selleski väljendub kodanliku maailma esindaja individualistlik suhtumine enesesse, oma klassi ja ümbrusse. Humanismile on omane individualism vastandina keskaja kollektivismile. Uuest progressiivsest jooneks on esmajoones suur usaldus inimese mõistusesse — ratsionalistlik ellusuhtumine. Veel enam — humanism ei jäänud võõraks mitte ainult laiadele rahvahulkadele, vaid ka suuremale hulgale kodanlusest, kelle siirdumine

45 Loodusdialektika, lk. 5ff.

feodaalselt maailmavaatelt kodanlikule toimus alles reformatsiooniga. Ja nii reformatsioon kui ka vastureformatsioon alistasid endale humanistliku kultuuri, jaotades humanistid reformatsiooni pooldajaiks ja vastasteks.

Humanism oli kitsa haritud ringi ideoloogiaks. Itaalia humanism püüab oma küpsel perioodil vabastada moraali kristlik-askeetlike õpetuste normidest, seab jalule euesti terve meelelisuse õigused ja paljastab munkluse silmakirjalikkust."[46]

Humanism ei moodustanud teatavat kindlapiirilist filosoofilist suunda. „Nagu kogu renessansiajastu 15. sajandi keskpaigast alates, nii ka tollest ajast peale taasärganud filosoofia oli oma olemuselt linnade, järelikult linnakodanluse toode; selle filosoofia sisu oli peamiselt ainult nende mõtete filosoofiline väljendus, mis vastasid väike- ja keskkodanluse arenemisele suurkodanluseks."[47] Humanismi teene seisnes peamiselt selles, et ta aitas kaasa kultuurse silmaringi laienemisele, suutis antiikaja kirjanduslikku pärandit reprodutseerida ja klassikalisi käsikirju kommenteerida, eelkõige aga purustada teoloogiline abstraktne ja kauge ellusuhtumine, mis oli küllalt tagurlik teaduse ja tehnika arengu suhtes.

„Humanism polnud kindel ühiskondlik vool nagu ta polnud ka ühtne, kindel suund teaduses ja filosoofias."[48]

Kuigi humanism etendas 15. ja 16. sajandil progressiivset osa, sulgus humanism, mis ei toetunud laiale demokraatlikule alusele, õpetatud latinistide kitsasse ringi, keskäsitles üleolevalt rahvast, tema keelt ja kunsti. Itaalia hilishumanistid mõistsid hukka isegi Dante, kes kirjutas rahvalikus itaalia keeles.

Kuigi itaalia humanistid enamikus olid seotud otseselt humanitaarteadustega, siiski paljud neist olid pidevalt huvitatud itaalia tolleaegse reaalpoliitika päevaküsimusist. Osa humaniste nõudis otseselt Itaalia ühinemist rahvusriigiks, humanismi isaks nimetatav Dante kutsus end monarhistiks ja Itaalia ühinemise pooldajaks. Kodanlus, kellest suurem osa oli uue vaimse liikumise toetajaks, oli oluliselt huvitatud Itaalia

---

46) LFL, lk. 89.
47) Engels, Ludvig Feuerbach, lk. 49.
48) LFL, lk. 90.

rahvusrügi loomisest. Humanistliku liikumise pinnal arenes poliitiliste vaadete kompleks, mille peamiseks iseloomustavaks jooneks oli nõue: valitseja peab riigis valitsema nii, et oleks harmoonia — täielik ühiskonnaliikmete heaolu. Taas kerkis esile küsimus: milline peab olema eeskujulik valitseja? Silmapaistvam sellelaadiline töö on Machiavelli „Il Principe", millest hiljem seoses Thomas Morusega. Humanism levis ka märkimisväärselt õueringkonnis, sest iga valitseja Staalia riigikestes hakkas pidama oma hoovis humaniste, kellele anti eriti soosiv kohtlemine osalt.

Nagu juba mainitud, renessansi oluliseks lähtepunktiks osutus antiikkulteuur. Staalias arenes sel perioodil õiguse valdkonnas rooma õiguse uurimine ja hakkas välja kujunema kaubandusõigus — kaks faktorit, mis tähelepandavat osa etendavad õiguse arengus kapitalismi hilisemas ajajärgus.[49] Staalia linnade elav kaubandus Idamaadega lõi tarviduse mingite kaubarahanduslikke suhteid reguleerivate õigusnormide järele. Seega keskaegne Staalia osutus Lääne-Euroopa rahvaste kaubandusõiguse kodumaaks.[50]

Staalia renessansi antiigiharrastus kandus 15. sajandi teisel poolel ka teistesse Euroopa maadesse. Nii levis ka humanism Inglismaale, kus vastavad tendentsid ja kirjanduslikud taotlused ilmnesid kronoloogiliselt Staalia, Saksa ja Prantsusmaa järele. Humanism omas põhjapool Alpe üldiselt isesugusema värvingu kui Staalias. Staalias kujunes hüüdsõnaks „tagasi antiikse juurde!", vaimustuti kõigest antiiksest, mille mälestusmärkidest olid lõunamaad Vahemere ääres nii rikkad ja hüljati põlastusega keskaegne asketism. Antiikse kulteuuri taasavastatud vormide ilu ja täiuslikkus oli lõunas niivõrd haaranud kaasaja vaimse maailma, et keskaja kulteuurisüsteem kadus pea täiesti; ja ka katoliku kirik ei suutnud oma teoloogilisi põhisuundi kulteuuri suhtes enam kaitsta. Humanism jäi Staalias enam kirjanduslik-kunstiliste küsimustega tegelevaks vaimseks liikumiseks, kusjuures tahaplaanile nihkus kiriku ja usuga seoses olevate probleemide tsükkel. Teisiti on lugu aga põhjamaade humanismiga.

---

49 Всеобщая ..., lk. 201.
50 Seals., lk. 203.

Põhjapool Alpe omas humanism veel tiheda seose kiriklik-religioosse maailmavaatega ja probleemiks kujunes ikka enam kirikureformi küsimus. Ritter nimetab sellist suunda teravmeelselt „vagaks ratsionalismiks."[51] Saksamaal levis humanism peamiselt ülikoolide liinis, kus kõrvuti uute tendentsidega püsis küllalt kaua veel vana mentalitut.[52] Saksamaal humanism algas küllalt vara, vastavaid uusi tendentse võib märgata juba 15. sajandi keskel (eriti mõjus Apenniini poolsaare lähedus), mil (saksa germaani) riikides tuleb nentida rooma õiguse retseptsiooni algust, vanade käsikirjade, hiljem trükitud teoste uurimist.[53] 15. sajandi keskpaiku tekivad mõnedes saksa aristokraatia ringides, aga peamiselt ülikoolide juures, literaatide ringid, kes astuvad võitlusse teoloogilis-skolastilise suunaga. Erilise kirglikkusega arendavad seda võitlust noored luuletajad-humanistid, kes rändasid mööda maad ringi ülikoolist ülikooli. Kester võitlus arenes vana ja uue suuna pooldajate vahel.

Tuntumaks saksa humanistiks on tavatsetud nimetada Erasmust Rotterdamist, kes küll õigemini rahutu kosmopoliidina ei omanud kindlat seost ei oma sünnimaa ega ühegi teise riigiga. Erasmus käsitles oma peatöös „Rumaluse ülistuseks" kriitiliselt tolleaegse saksa ja üldse Lääne-Euroopa ühiskonna usundilist, kõlbelist ja poliitilist korda. Erasmus vihkas skolastikat, ebausku, formaalset ja puht välist suhtumist usundilisse kultusse ja tavandeisse. Sealjuures ta ei eitanud, see on omane peagu kõigile humanistidele, katoliku kirikut ja usku. Erasmuse ideaaliks oli puhastatud ja algkristluse juurde naasnud kirik, algkristlust mõistis ta aga humanistlikus käsitluses. „Erasmus oli kodanliku intelligentsi tolle kihi tüüpiline esindaja, kes andis tol ajal kujunevate absolutistlike monarhiate bürokraatia põhimised kaadrid, kes eitas katoliiklikes vaimulike endist feodaalset omavoli ja ohjeldamatust ning propageeris reformi, kuid ilma alusmüüride vapustamiseta."[54] Erasmus suhtus rahvasse aga eitavalt ja nimetas teda „mitmepealiseks metsloomaks", kes on võimetu juhindumiseks humanistlikest ideedest.

Otsustavamalt kui Erasmus tegutses J. Reuchlin. Ta

---

51) Ritter, lk. 50 ||.
52) Smith, lk. 53.
53) Tarle, lk. 10.
54) Keskaeg II, lk. 69.

eesmärgiks oli kristluse vanimate allikate uurimine ja nende puhastamine hilisemaist lisandeist ja väärtõlgendusist. Ta omistas erilist tähtsust heebrea müstika uurimisele. Ka Reuchlin taotles mitte kristliku usundi aluste kummutamist, vaid nende taassündi ja puhastamist.

Saksa humanistidest Ulrich v. Hutten taotles ühtse Saksamaa loomist, kuid tema aadlidemokraatia mõte oli vasturõtmatu nii talupoegadele kui ka kodanlusele. Progressiivseks osutus ta väljaastumine üles Saksamaa rahvusliku vabaduse eest Rooma ja katoliku vaimulike reaktsioonilise võimutsemise vastu.

Prantsuse renessansi tekkele olid suure tähtsusega Itaalia-sõjakäigud 15. ja 16. sajandil. Prantsuse aadel omandas kiiresti itaalia kultuuri, ja peatselt saavutas see itaalia renessansi järeleaimamine oma erilise, rahvusliku iseloomu. „Meelilise ja esteetilise suunatlusega Itaalia renessansi elegants, selle renessansi otsene ja vahetu seos antiikajaga ja mõneti raskepärane ja eetiliselt küllastunud keskaja külge klammerdur saksa renessanss leidsid Prantsusmaal oma ühtlaselt mõjuva kesktee."[55] Prantsuse renessansile oli omane teatav poliitilis-eetiline suunatlus. Sealne renessanss omab põhijoontes aristokraatlik-aadelliku iseloomu, ja sellepärast kodanlus suhtus sellesse uude vaimsesse voolu algul teatava umbusuga. Kuigi Prantsusmaa on silmapaistev oma uue elulaadi, kommete ja arhitektuuri alal, ei piirdu prantsuse renessanss sellega. See oli ühtlasi ka antiikaegse teaduse, filosoofia ja kirjanduse renessanss, ja avaldus peamiselt klassilise filoloogia alal (G. Budé, J. Lefèvre d' Etaples, Fr. Rabelais jt.).

Vaadelgem järgnevalt lähemalt inglise humanismi arenguluqu! 15. sajandil elavnesid seoses kaubanduslike sidemete süvenemisega suhted Flandria, Prantsusmaa ja Itaaliaga. Nende maade kaudu tungisid, küll aeglaselt algul Inglismaale renessansi ideed. Et mõista inglise humanismi olemust ja omapära, tuleb jällegi arvesse eelkõige sotsiaal-majanduslik ja poliitiline olukord, milles elas inglise ühiskond 14. ja 15. sajandil, s.o. humanismi arenemise epohhil mandririikides. Inglismaa ühiskondlik arvamus oli tollal liialt tugevalt seotud majanduslike huvide ja praktilise poliitilise eluga kui kirjandus-kunskunstiliste taotlustega. Majanduslikku murrangu lähtepunkt

---

55 Keskaeg II, lk. 304 jj.

14. sajandil, dühastilised sõjad 15. sajandil, esimesed sammud konstitutsiooni suunas, süvener ühiskondlik opositsioon rooma kuuria vastu — see kõik hõivas püsivalt maa intellektuaalsed jõud. Teiseks inglise ühiskond polnud niivõrd haaratud rahvuslikest huvidest kui teised maad, kus humanismist arener reformatsioon püüdis rahuldada killunenud rahvuste riikliku konglomeraadi üksikosade nõudeid ja soove. Itaalia poliitiline killustatus lõi olukorra, kus end mitte poliitiliselt väljendada suutvad jõud seda kindlamini rakendusid kultuuri sektoris.[56] Inglismaal on humanismi olemus teine. Teatud seos süski tekkis ka Inglismaal antiiksete traditsioonide ja geograafiliste avastiste sajandi üldiseloomuga. Kolmandaks, kõneldes humanismi arenguloost Inglismaal, tuleb ka arvestada rooma vaimse pärandi säilmeid Inglismaal.[57]

Tähtsam inglise humanismi esindajaist on John Colet, kes 1490-ndail aastail viibis mõne aja Itaalias, tutvudes isiklikult sealse vaimse liikumisega, mis sel perioodil elas küll üle juba langust. Selleks ajaks oli Itaalias üle elatud juba palju, esimene vaimustus klassikaliste vormide ilust ja täiuslikkusest oli asendunud rahuliku uurimistööga Platoni, Aristotelese jt. antiiksete suuruste vaimse pärandi ümber. Ajal, mil humanismi algus on dateeritav Inglismaal, oli tegelikult humanismile karaktlerne joon Vahemeremais juba kadumas. Selle asemele astus teatud skeptitsism — filosoofilise mõtte areng ei olnud suuteline enam andma midagi uut ja ilmekat.[58]

Tähtsamaist itaalia humanistidest tol ajal oli Pico della Mirandola, kellega tutvus ka John Colet. Hiljem f. Coleti kandu kandus Pico della Mirandola mõju inglise humanistlikule liikumisele.

Üldiselt võis itaalia humaniste jaotada kahte rühma; ühed, kes seisid väga lähedal kristlikule õpetusele, ja teised, kel olid esikohal peamiselt filoloogilised-loogikalised probleemid ja nende lahendamine.

---

56 Tarle, lk. 8 jj.
57 Tarle, lk. 10.
58 Seals., lk. 12.

Pico della

Mirandola taotles leida kompromissi nõlemate suundade vahel. Mirandola oli väga mitmekülgne õpetlane laialdase teadmiste hulgaga, mitmepalgne huvitav isiksus, kes oli kreeka ja juudi kultuuri pagasi, samuti kristlikud dogmad ja neoplatoonikute maailmavaate läbi töötanud ja omandanud.[59] Mirandola on Colet'i kaudu mõju avaldanud inglise humanismile ja ka Thomas Morusele.

John Colet oli sügavalt religioosne inimene, kuid kellele sealjuures olid armsad ka kreeka ja ladina kirjandus ja filosoofia, samuti humanistliku teaduse areng. Colet'i juures on ilmne kahepalgsus nagu see joon on iseloomustav paljudele tolle sajandi mitmekülgsetele õpetlastele. Kuid selles kahepalgsuses peitub kahtlematult vastuolu — seega indiviidis vana ja uue maailmavaate kokkupõrge, mis ei suuda olemasolevaid olusuhteid ümberstades leida lahendust. Colet oli sügav natuur, väga vastuvõtlik huumorile ja suur entusiast.[60] Teaduslike ja religioossete huvide seos andis talle laia maailmavaate ja selgepiirilise läbinägelikkuse ühiskondlik-majanduslike küsimuste sektoris. See viimane joon on küllalt karakteerne inglise humanistidele ja kehtib iseloomustavana ka Thomas Moruse tegevuse kohta humanistina.

Teine tähtis mõjustaja inglise humanismi suhtes oli Erasmus Rotterdamist, kellest hiljem seoses Morse „Utoopia" käsitlemisega. Peale Erasmuse tulekut Inglismaale sai skolastiline humanism tõelise alguse ja sellele vooluni iseloomustava suuna: tegelemine antiikse pärandiga, kirjanduse ja kunsti originaalide tõlgendamine ning epohhis. On märgatav juba Inglismaale varem tunginud humanistlike elementide tugevnemine ja nõlja arenemine. Kuni selleni oli inglise humanismi eksisteerimine omaette, mõndsest peale aga tugevnesid sidemed mandri humanistidega. Inglise humanismile säilus siiski küllalt omapärased jooni, eelkõige spetsiifiline rahvuslik-religioosne ja sotsiaalne moment on läbi põimunud küllalt elavate majanduslike huvidega inglise kodanlase maailmavaates. Tema inglise humanismi puhtal kujul teaduslik-kirjanduslikuks liikumiseks, eemaldada temast selle mentsügitol ajal küllalt eripärased olmaist majanduslik-kolonisaatorlest huvidest ja tahtlusist — seda ei suutnud Erasmus

59 Mõnigswald, lk. 31.
60 Huizinga, lk. 32.

ja ta mõtteraaslased.

Hilisrenessansina dateeritav vaimne liikumine omab rida erijooni. 16. sajandi esimene pool on Itaalias renessansi viimne periood, mis üldiselt on mõngalaw langustendents. Selle kriisi põhjusi tuleb otsida Itaalias sotsiaal-majanduslikust olukorrast, mis omakorda oli jõudnud umbmiikusse. Itaalia kaubalinnade majanduslik jõukus kadus seoses maailmamajanduse keskuste ümbergrupeerumisega maade- ja meredevastuste tagajärjel. Itaalia majanduslik kuinerumine õõnestas kodanluse jõukuse aluseid, kelle teenistuses olid ka renessansi esindajad. Seega on 16. sajandi esimesel poolel ilme juba vaimseski elus Itaalias teatud langus, kuigi üksikud suurvaimud kerkivad esile eriti ilmeka loominguga (Leonardo da Vinci, Michelangelo Buonarroti, Raffael ja Tizian). Inkvisitsiooni surve all hiljem elunõõmus ja realistlik renessansi kultuur mandub ja annab järelkajana oma langusajal, viimsel epohhil, süngeid ja mõistatusi täis. Hilisrenessansi perioodil arenesid seda enam koolimaata tugevast katoliiklikust reaktsioonist reaalteadused. Uus teadlaste ring rikkas maailmanähtuste teoloogilist ja väärat tõlgendamist ja põhjendas seda reaalteaduslike avastistega. Koos kodanliku ühiskonna juurdumisega kasvas gigantsel kujul teadus. Kodanlus eestkätt vajas teaduse saavutusi, sest ta ei suutnud endiste primitiivsete tehniliste seadeldistega töötsuses rahuldada maailmaturu nõudeid. Seni oli teadus olnud kiriku teenistuses, kodanlus vajas teaduse vaba arengut ja ta saavutusi, ja astus sellepärast kiriku vaimse hegemoonia vastu.[61]
Kuid hilisrenessansi uus teadus astus välja mitte ainult skolastika, vaid ka humanismi vastu, mis oli tollaks ajaks saatnud juba teatud kriisi, kandes endas mandumise idu.[62]

Nagu ütlet Engels oma „loodusdialektikas", et „... kaasaegne loodusteadus, nagu kogu muistne ajalugu, dateerub sellest tähenduslikkast epohhist, mida me saksalased nimetame meiega tollal juhtunud rahvusliku õnnetuse järgi reformatsiooniks, prantslased renessansiks, itaallased aga cinquecentoks ja mille sisu ei ammuta ükski neist nimetusist."[63]

---

[61] Engels, Pazbumme coyuanizma ono ynonmu k nayke, cc. 20.
[62] LF L, cc. 90.
[63] Loodusdialektikas, cc. 5.

Humanism varakapitalismi suhetega paralleelselt olera vaimse pealisehitusena sai omapäraseks jõuliseks kultuuriliikumiseks, mis omakorda andis tõuke reaalteaduste mitmekülgsele arengule. Humanismi periood murdis keskaja usulise ideoloogia ja teoteaduste võidutsemise ja andis aluse maailmavaatluste õigele ja loomulikule mõistmisele. Sellega avanes märksa inimese silmaring ja uue kodanliku ühiskonna inimene suutis ja taktis näha maailma ta tõelises olemuses kõigi ta üksikasjadega ja nähtustega. Selles on suur pööre võrreldes keskajaga.

III Thomas Moruse elu ja tegevus.

1. Thomas Moruse maailmavaateline areng kuni „Utoopia" ilmumiseni.

Thomas Morus on inglise humanismi üks silmapaistvamaid esindajaid ja ühtlasi esimesi Lääne-Euroopa sotsialistliku mõtte arendajaid-esiisasid. Moruse maailmavaade on arenenud tolleaegse konkreetse olemise pinnal, olles kõige tihedamal kujul seotud oma ajastuga, reformatsiooni ajastu usulis-poliitilise võitlusega ja 16. sajandi (saksa) humanismiga. Moruse isiksus ja ta elutöö on jäänud huvitavaks näiteks tolleaja progressiivse mentaliteediga inimese võitlusest ekspluataatorliku ühiskonna pahedega. Tema isiksuses ja ka ta elutöös avaldub selgepiiriline dualism, teatud kõikumine vana ja uue maailmavaate vahel. Nagu Moruse sotsialistlikud ideed on ta kaasaja ühiskondlikus olemises uudsed ja ennatlikud, nii on ka Moruse isik küllalt huvitav oma lõhestatud hingeelu ja püsimatu taotlusega saavutada mingit kokkulepet vana ja uue ideoloogia vahel.

Thomas Morus sündis 6. veebruaril 1478. aastal Londonis Milk Street'is (sünniaja kohta on palju vaieldavaid daatumeid).[64] Tema isa John More, elukutselt jurist ühes kuninga kohtus, põlvenes kõrgema kodanluse ringkonnast. John More polnud kuigi rikas ega ka eriti tuntud, olnud iseloomult kuiv, asjalik, sageli karm inimene, kes soovis oma poega juhtida võimalikult materiaalsele ja tulutoovale elukutsele.[65] Morus sai hea hariduse. Poisikesena käis ta Püha Antoniuse-nimelises koolis. Londonis, kus ta omandas täielikult hea ladina keele oskuse. 13-aastaselt, tänu oma isa headele suhetele kõrgema seltskonnaga, astus ta kardinal John Mortoni majja, kus õppis ligemalt tundma tolleaegse valitseva ringkonna silmapaistvaid esindajaid. Morus armastas eriliselt kardinali ja hiljem kogu oma elu rahuldusega

---

64 Chambers, lk. 49.
65 Kautsky, lk. 120 (üheks tähtsaks allikaks Moruse elu kohta on ta kirjavahetus; eriti tähtis on Erasmuse kiri Hutteniile).

meenutab päevi temaga majas, millest kõneleb ka oma „Utoopia" esimeses osas.[66] Kardinal Morton mängis tähtsat osa poliitilises elus, eriti Roosidesõja perioodis. Tarki oma loomise-biograafias rõhutab eriti Mortoni suurt kasvatuslikku mõju Morusele kui tol ajal arenevale noorukile.[67] Morton ei olnud ainult osav poliitik, vaid ta tundis suurt huvi teaduse, kunsti, eriti arhitektuuri vastu. Temaga majas liikusid inimesed väga mitmekülgsete huvidega, raeldi kirjanduse, kunsti ja teaduse mitmelaadiliste probleemide üle, tunti elavat huvi kaasaegse poliitika üle.

1492. aastal Morus astus Oxfordi ülikooli õpingutele, kus ta varsti ühines tähelepanu oma silmapaistvate vaimuannetega. Vaadelgem lähemalt Oxfordi ülikooli vaimset palet tol ajal, kuna sel perioodil oli suur mõju Morusele kui kujunevale isiksusele. Oxfordi periood ta elus kujunes tõsiseks kooliks Morse maailmavaate kujunemisel. Ülikooli mentalitet, nagu see oli Thomas Morse Oxfordi-ajal, oli kujunenud välja Roger Baconi päevil; vaimu oli ülikoolis olnud skolastilise mõtlemisviisi harrastuskohaks. Tõsisemale maailmavaatelisele uute probleemidega hakati aga tegelema alles alates R. Baconist. 14. sajandil, mil algab talupoegade lahtiorjastamise protsess, tugevnesid Oxfordi ülikoolis, inglise kolleegse hariduse keskuses, opositsioonilised meeleolud. Uue aja katselise teaduse eelkäijaks on Roger Bacon, kellele on omane feodaalse korra ja vaimulikkonna riikluse paljastamine — seega tolli aja mõiste järgi ketserlus. Kuid usundi vastu Bacon ei protesteeri. Ta armastas teravalt abstraktse, elukauge skolastilise meetodi viljatust. 14. sajandi algusega suurenes filosoofide hulk, kes tegelevad enam loodusteaduslike probleemidega. Skolastika kammitsaist vabanemiseks aitasid kaasa ka Oxfordis William Occami ja Duns Scotuse uued maailmavaatelised seisukohad, eriti usu ja vaimulikkonna kritika. Scotuse maailmavaadet iseloomustab platonistlike elementide läbipõimumine ortodoksaalsele skolastikale võõraste joontega: empiristlik ja sensualistlik tendents, huvi matemaatika ja loodusteaduse küsimuste vastu ja tugevad materialistlikud elemendid. William Occam, filosoofias sensualist, oli samuti ortodoksaalse ideoloogia suhtes tera-

---

66 Utoopia, lk. 14 ||.
67 Tarki, lk. 2 ||.

valt opositsiooniline. Need uued ideoloogilised taotlused ei suutnud hävitada religioosset suunda, mis omamoodi arenes ja täienes. Tuger individualismi rõhutamine, võitlus keskaegse skolastilise ellusuhtumise vastu, tõuser huvi reaalteaduste vastu — see oli Oxfordi ülikooli tänapäev 15. sajandi viimaseil aastail.

Morus sattus ülikooli ajal, mil seal süvenes juba mandril levinud humanistlik kultuur. Isa soovi kohaselt pidi ta siin omandama juuidilise erihariduse. Morus tundis juba tol ajal elavat huvi vanade keelte ja üldse antiikkultuuri vastu. Morus süvenes ka kirikuisade töödesse; loeb mõningaid Hutleni töödest. Tol ajal hakkasid tungima Inglismaale renessansi ideed ja tendentsid, ülikooli katedritel hakati vaimustusega detailse interpretatsiooniga lugema kreeka ja ladina autoreid. Mitte kaua tagasi, mil Morus sai Oxfordi tudengiks, tulid sinna Itaaliast kaks professorit Crocyn ja Linacre. Nad sisendasid kuulajatesse vaimustust antiikse kirjanduse ja filosoofia vastu. Morus lõi varsti sidemed humanistidega nagu Crocyn, Linacre ja William Lily. Nad juhtisid noore üliõpilase itaalia humanistliku liikumise maailma. Need inglise humanismi pioneerid tundsid sügavat huvi religioosse kultuuri vastu, mis mandril üha enam tõrjus kõik muu eemale võitlusareenilt. Tegelikult tol ajal Itaalias elas humanism üle juba langust, kuna esimene vaimustus kõige antiikse vastu oli juba jahtunud. Tähtsamaks inglise humanistiks oli John Colet, kes naasnud 90-aastate teisel poolel oma Itaalia-reisilt, hakkas lugema Oxfordis õppejõuna. Kui Colet hakkas lugema Oxfordis, pidi olude sunnil Morus lahkuma ülikoolist. Colet'iga teltvus Morus siiski hiljem ja see sügavalt religioosne humanist avaldas Morusele eriti tugevat mõju. Colet tutvustas Morust uusplatoonikutega maailmavaatega ja Pico della Mirandola loominguga. Juba varem Morus tegeles võrdlemisi palju itaalia humanisti Mirandola teostega, eriti ta biograafiaga. Morus süvenes põhjalikult antiikautorite loomingusse, samal ajal aga tutvus ka itaalia humanistide kirjanduslike toodetega. Eriti on mainitav ta huvi Mirandola vastu, kuigi Moruse enda „Utoopias" on selle huma-

nisti mõju vaid vähemärgatav.

Morese isa tahtis teha pojast eelkõige juristi ja talle ei meeldinud poja tegelemine vanade keelte ja kirjandusega. Aastal 1494. ta kutsus poja Oxfordist ära, et edaspidi Thomas tegeleks vaid juriidiliste probleemidega. Selga Morus valdas hiljem hästi inglise õigust mitte ainult teoreetiliselt, vaid ka (practicis) praktiliselt, mis tal aitas kiirelt tõusta tunnustatud advokaadiks (iuristics). Kuid siiski Morus ei jätnud tegelemist vanade klassikutega, vaid aegajalt täiendas end nii ladina kui ka kreeka keeles. Ka jätkas ta oma kirjanduslikke katsetusi inglise keeles, mida ta oli juba Oxfordi-päevil alanud.

Aastast 1499 algas Morese tutvus Erasmusega Rotterdamist, ajal, mil tuntud humanist sõitis esmakordselt Inglismaale. Erasmuse tulekuga Inglismaale suurenes seal humanistide ring, inglise haritud maailma hingis ikka enam humanistlikke elemente, intensiivistus huvi kreeka kultuuri vastu, elavnesid suhted inglise ja mandri humanistide vahel. Täielikult mõista inglise humanismi Erasmus ei saanud — eemaldada temast tugevad rahvuslikud-usulised ja sotsiaalsed hulgid, teha inglise humanism puhtt teaduslik-kirjanduslikuks liikumiseks, omistada talle aristokraatlik iseloom.[68] Saksa humanistid sellerastu olid enamasti akadeemikud, kes ei omanud arusaamist praktilisest elust, ei omanud selget ülevaadet omast ajastust kui ka minevikust, et selle kaudu omandatud kogemusi tulevikku jaoks — nad sulgusid oma kabinettidesse ja tegelesid seal vaid minevikku teoreetilise analüüsiga.[69]

Morese kohtumine Erasmusega leidis aset pidulikul lõunasöögil lordkantsleri juures. Sõprus Erasmusega veelgi enam lähendas Morust humanistide ringile. Erasmus õpetas neile aastaile Oxfordi ülikoolis kreeka keelt. Ta hindas kõrgelt Morese väljapaistvaid andeid, nimetades teda isegi „teiseks Demokritoseks."[70]

Kui Morese ja Erasmuse näha ainuüksi humanisti ja antiikkirjanduse populariseerijat, siis võib neid isiksuslikes kohtanduridа nimeti sarnasust. Kuid ometi oli neis niivõrd vastandlikku kui võrd oli üldse eluner iseloom inglise ja saksa, õigemini mandri huma-

---

68 Tarle, ek. 15. — 16.
69 Kautsky, ek. 206.
70 Ziegen-Michels, ek. 5.

nismil. Poliitik polnud Erasmus kunagi. Ta tundis lausa hirmu keeva poliitilise võitluse olustikus, elu karmi reaalsuse ees. Kuid poliitik polnud oma kaldurusilt ja iseloomult ka Moruski. Võib vaid nentida, et ta suutis enam Erasmusest orienteeruda sotsiaal-majanduslikes ja poliitilisis küsimusis. Erasmusel olid tugevad kaldurused munklusele ja mitu korda oma elus püüdis kloostrivaikusest leida rahu pealetungivast poliitilis-usulisest võitlusest. Kuid ometi me leiame samu jooni Moruseski, kelles eriti peale Erasmusega tutvumist (arvatavasti ka teatav J. Coleti mõju), suurenesid kaldurused asketismile. Ja see soov säilus temas elu lõpuni. Morus seisab õieti humanistlike kirjanike (nagu seda oli Erasmus) ja praktiliste riigimeeste vahepeal. Moruse iseloomustavamaid jooni on ta religiossus (elu lõpul kuni fanatismini), samal ajal ta tunneb küllalt huvi praktilise reaalpoliitika päevaküsimuste vastu. Morusele on iseloomulik püüe ühendada talle vanast maailmavaatest vasturõetavad sugemed uute ideedega mingiks progressiivsemaks, humaansemaks ühiskondlikuks ideoloogiaks. Sealjuures, nagu me hiljem näeme, ta kõige radikaalsemad seisukohad, otsesesvõi kaudses vormis väljendatud „Utoopias", on sellised, mida ta isiklikult ei lootnudki teostatuna reaalsuses näha.

1509./10 aastal, Moruse majas ja ka osaliselt ta mõju all (lõpetatud Itaalia-reisil 1509./11.), kirjutas Erasmus oma kuulsa pamfleti „Rumaluse ülistuseks" („Moriae Encomium"), ilmunud hiljem Pariisis. „Moriae Encomiumi" kirjutades on ta sealjuures mõelnud oma sõbra Morusele, kellele ta pühendas ka selle töö. Töö oli julge satiir kogu ühiskonna üle, eriti aga munkluse ja paavsti moraalituse suhtes. Erasmus oli humanist-literaat, sealjuures piibliliku ja moraalse mõtlemisviisiga.[71] Morus pooldab Erasmusele nii iseloomustavat nõuet: puhastada kristlik õpetus hilisemaist lisandeist ja valetõlgitsusist. Humanistidele on peagu kõigile iseloomustav tõik religiooni liberaliseerimine, kristluse restauratsioon kõigist hilisemaist lisandeist.[72]

Neil aastail hakkas Morus koos H. Lily'ga tõl-

---

71) Huizinga, lk. 24.
72) Smith, lk. 57.

kima epigramme kreeka ontoloogiast („Epigrammata clarissimi viri Thomae Mori Britanni pleraque e Ordecis versa."). Morus tundis üha suuremat huvi Platoni ideede vastu, hindas eriti ta „Politeiat", mis on saanud ju teataval määral „Utoopia" prototüübiks.

Nagu enamik humaniste oli ka Morus sügavalt religioosne inimene, jäädes põhiloomult selleks surmani. Morus hakkas peale tutvumist lähemalt religiooni dogmadega ja peale lähenemist Erasmusele ikka enam tundma huvi usuliste probleemide vastu. Morus pidas loenguid Augustinuse „Jumala riigi" üle Püha Laurentiuse kirikus Londonis, kus saavutas suure edu. Nende loengute sisu ja käsitlusviis pole teada. On arvatud, nagu seda Sybton on teinud, et Morus on Augustinuse tööd käsitlenud lähtudes enam ajaloolisest ja filosoofilisest vaatevinklist, vähem puudutanud religioosset momenti. Ka Roper ja Stapleton on käsitlenud seda probleemi, kuid pole midagi maininud nende loengute sisust ja tendentsist.[73] Võib ainult oletada lähtudes Moruse maailmavaatest ja ta tööde iseloomust, et Morus ei võinud kindlasti puhtal kujul religioosse käsitluse pinnale jääda. Seega Morus kindlasti näitas, et Augustinuse tööd peale religioonidogmade käsitelu ja analüüsi hõlmab veel sotsiaal-majandusliku olustiku panoraami. Morus sügav-tõsiselt uuris Augustinuse töid ja võib-olla nende tööde mõjul 1499. – 1503. aastail temas arenesid kaldurused asketismile.[74] Erasmuse järgi Morus neil aastail paju tegeles pühakirjaga, palvetas ja valmistas end ette mungaelule.[75] Võib-olla mõjutas teda selles suunas ka askeesi kaldur J. Colet. Sügav religioossus on üks iseloomustavamaid ja tõsisemaid jooni Moruse isiksuses surmani. Nii on teda protestantlikud ja katoliiklikud legendid pidanud, küll õigusetult, maailmast põgenenud askeediks. Kuid fanaatik polnud Morus õiti kunagi, väljaarvatud ta elu viimased kuud vanglas.

Tutvudes lähemalt eluga kloostrites, ta loobus soovist taganeda ilmlikust elust ja pühendas end

---

73 Tarle, lk. 16. (W. Roper ja Stapleton on kirjutanud vanimad biograafiad Moruse üle; Roper oli Th. Moruse väimees).

74 Malein, lk. 223 (Petrovski ülevaade).

75 Kautsky, lk. 115.

ikka enam teaduslikule tööle. Seega see kriis tema elus möödus, vaimuliku asemel sai temast hoopis poliitik. Morus oli selleks liialt huvitatud tema ümber toimuvast poliitilisest ja usulisest võitlusest, et end sulgeda mungakongi eraldatusse. Mõni aeg Morus töötas advokaadina, kelleks tal olevat küllalt kaldurusi olnud.

1504. aastal valiti Morus parlamendiliikmeks. (alamkoja liikmeks). Ta saavutas oma kõnedega parlamendis suure populaarsuse, kuigi oli ise üks noorimaist liikmeist. Seega olemasolevate ühiskondlike suhete suhtes opositsioonis olev kriitiliselt vaatleja Morus sai poliitilises elus küllalt tähtsat osa etendama. Oma kõnega subsiidiumi vastu ta ajendas kuningas Henry VII viha ja tagakiusamise enda vastu. Morus ei suutnud näha kuninga hooletut suhtumist riigiasjusse, eriti rahandusse, mille tagajärjel riigi rahanduslik olukord oli satunud ummikusse. Kuninga väljaminekud olid erakordselt suured. Morus paljastas aga selle kõnega enda suhtumise olemasolevasse riigikorda, eriti kuninga suhtes, ja sellega oli lõpp seekord ta poliitilisel karjäärile. Morus lahkus poliitilisest elust ja pöördus tagasi advokatuuri. Henry VIII vangistas selle eest Moruse isa, nõudes talt tolle aja kohta küllalt kõrge rahatrahvi. Tollel Morusele küllalt raskel ajal ta süvenes ~~ta~~ uuesti humanitaar-esteetiliste teaduste valdkonda, täiendas end matemaatikas ja astronoomias, huvitus muusikast. Ta tundis suurt huvi kunsti, eriti aga plastilise kunsti vastu. Morus tutvus hiljem tuntud saksa kunstniku Hans Holbein (nooremaga), kes elas pikemat aega Moruse kodus. Moruse huvi keskendus ka astronoomiale, samas paljud tema epigrammidest olid suunatud astroloogide kui ebateadusega tegelevate inimeste vastu.[76]

Kuninga suurenevа tagakiusamise survel võib-olla tekkisid Moruses uuesti soovid taganeda ilmlikust elust. kloostrivaikusesse. Sel ajal süvenesid Morusel sidemed J. Coletiga ([nüüdne] toe ajal dekaan St.-Pauli kirikus Londonis). Oma kirjas J. Coletile ta idealiseerib vastandina linnadele maaelu lihtsust ja loo-

76. Kautsky, lk. 129.

Tartu Ülikooli Raamatukogu
ARHIIVKOGU

mulikkust. Morsele on üldse omane loodusvaatluse ja kõige loomuliku looduspärase rõhutamine. Ka Morse eetika põhineb looduspärasuse printsiibil. Siin on Morus saanud kahtlemata mõjustusi P. d. Mirandolalt, kelle põhikontseptsioonis on nlainitav loodussea-duse ja isiku kõlbelise autonoomia idee.[78] Morse eetika on küllalt elule lähedane ja elust kõike loomu-likku head ja kaunist nõuder — seega antiaskeetiline. Seega tuntud dualism peitub ka Morse eluvaadis, ta õigustas ühelt poolt oma armastust maiste nau-dingute vastu, teiselt poolt jäi surmani askeedikst Morus ise kandis elualeq jõhvsärki ja pesris end sõl-mitatud kõiega.[77] On aga selge, et seoses tagakiu-satu olukonnaga Morus leidis enam sõbrunes usukii-simustesse ja loodusseadusepärasuste vaatlusesse ja kangenes mõnerõõma poliitilisest elust. Kuid seda polt kauaks. Sel perioodil Morus tegeles üha enam oma varasema aja armastatud harrastustega: lad-na ja kreeka kirjandusega; tundis suuremat huvi P. d. Mirandola tööde vastu. Mirandola oli väl-japaistev õpetlane-moralist; tundis palju keeli, oli üks antiikkultuuri populariseerijaid Itaalias. Mi-randolale oli omane humanistidele iseloomustav tendents ühendada teadust religiooniga, filosoofiat usuga. See joon on esileküündiv ka Morse juures. Osalt pidas Morus nähtavasti Mirandolat nii humanistina kui ka inimesena oma mitmekülgsuse ja teadmiste paljususega ideaaliks.[79]

Suurenev kuninga tagakiusamise eest mõtles Morus kord isegi siirduda võõsmaale, arvatavasti Prantsusmaale.[80] Kuid saatus nuntus otsustas nii-gis ja ka Morse elus. 1509. aastal suri Henry VII, ja Morus sai võimaluse tagasi avaliku tegevuse juurde pöörduda. Inglise tolleaja keerulises olusuhete sitt-atsioonis ei võinud Morse liikuv ja kõigele elavalt reageeriv isik jääda vaid poliitilise võitluse pealtvaa-tajaks. Ta valiti Lincoln Inn'i (Londonis kinnekaimaid) kohtusse ja aastal 1510 kohtame teda Londonis šerifi abilisena. Sel alal töötades ta paistis silma kui

---

77 Chambers, lk. 77 ja 127.
78 Hönigswald, lk. 37.
79 Tarle, lk. 20.
80 Tarle, lk. 30.

humaanne inimene, altruist, kes püüdis abistada vaesemaid linna elanikke. Erasmus nimetab Moorust kõigi vaeste aitajaks inglikes.[81]

1515. aastal ta määrati Flandriasse mineva saatkonna liikmeks, mis komandeeriti lahendama tüliküsimust inglise ja madalmaade kaupmeeste vahel. Moorise viibimine Flandrias on olulise tähtsusega. Saatkonna juhiks oli Cuthbert Tunstall; sellest reisist mainib Moorus ka oma „Utoopia" algul.[82] Tunstall oli hiljem piiskop Londonis, omas rida ametlikke ja vaimulikke sidemeid ja oli Erasmuse ja Moorise sõber, toetades nende liberaalseid taotlusi.[83]

Madalmaid luidis Moorus end kõrvaga keset Euroopa poliitilise elu keerdkäike. Viibimine Madalmaadel tuli talle kasuks: Moorus tutvus lähemalt mitmesuguste majanduslike probleemidega, mis olid aktuaalsed tolleaegses rahvusvahelises poliitikas. Brügge, kus viibis saatkond, oli (lääne)-Flandria pealinn. Kuna Madalmaad olid tollal lääne-Euroopas üheks majanduslikuks tsentrumiks, siis tutvustid sinn õgastunud majanduslikud ja poliitilised tendentsid, sinn Moorus liitus huviga majanduselu sfääri, omandades hilisemaks poliitilisteks tegemiseks vajalikku praktilise meele. Antwerpen, kus viibis ka Moorus tol mandri-reisil, oli maailma kaubanduslikuks ja rahanduslikuks keskuseks. Suurim konkurents kaubanduses valitses Inglismaa ja Hispaania-Madalmaade vahel. Hispaania segas Inglismaad mitte ainult konkurentsiga, vaid näiteks sulges inglise kaupmeeste ees sellise tähtsusega Veneetsia sõjaliste operatsioonide tõttu ajavahemikus 1508–1516. Seega sõltus vastuolu kahe majanduslikult kui ka poliitilisele ekspansioonile riigi vahel maailma ja ka turgude jagamise pärast.

Konflikti lahendamine viibis. Moorus saadeti asjatoimetuste tõttu Antwerpeni, kus ta tutvus sealse raeliikme Peter Aegidiusega. See tutvus on tähtis ka sellepärast, et mainitud isik on seotud „Utoopia" arenguloogaga. Moorus „Utoopia" algul annab väga kiitva iseloomustuse P. Aegidiusele nii inimesena kui ka ametisikuna.[84]

---

81) Kautsky, lk. 118.
82) Utoopia, lk. 7.
83) Mahlow, Mahlowi kommentaar, lk. 238.
84) Utoopia, lk. 8.

Praktilise tegevuse kõrval Morus tungis erilise huviga madalmaade vaimse elu sfääri, tundma õppides tol ajal kõikjal Euroopas levinud uute humanistlike eluideaalide konkreetset olemust.

Umbes sel ajal, 1515. aastal, hakkas Morus kirjutama oma „Utoopiat".[85] Töö valmimine kestis peagu aasta, alustati Antverpenis ja lõpetati Londonis. Kirjas Erasmusele ta kaebab töö aeglase valmimise üle, et teda seovad liialt igasugused ametikohustused. „Utoopia" ilmumine tõi autorile teenitud kuulsuse ja ta mõju oli kaasajal juba küllalt mainitav. Kuid tuleb mainida, et ka „Utoopia" levis peamiselt õukonna ringkonnis ja ka uue ilmliku intelligentsi ridades, kuid jäi võõraks suurtele rahvamassidele. See joon on ju omane kõigile humanismi kirjanduslikele toodetele. Ja nii oli mõeldud Moruse „Utoopiagi" väikesearvulisele vaimsele aristokraatiale, kes mõistis lugeda tööd ta ladina keeles. Kuigi Morus oli varem teinud üksikuid katsetusi ka inglise keeles, siis „Utoopia" on kirjutatud ladina keeles ja veel heas ladina keeles. Moruse tähtsus seisneb ka selles, et ta oli üks esimesi inglise proosa viljelejaid ja samal ajal parimaid ladina keele stiliste.[86]

Teised Moruse tööd on kirjutatud enamikus peale „Utoopiat" ja kannavad tavaliselt polemilist iseloomu. Ta traktaadid ja dialoogid on üldiselt sotsiaal-majandusliku sisuga. Ta kirjutas epigramme ladina keeles, kreeka mustri järgi satiirilises alatoonis. Kui humanist ta armastas irooniat ja kui tüüpiline inglane oli talle omane tabav huumor. Juba noorukina Oxfordi-päevil on tuntud Moruse juures löögivalmidus ja teravmeelsus filosoofilis-maailmavaateliste probleemide arutlusil. Tol ajal ta katsetas emakeeles luuletistega, kuid siiski on tollest perioodist pärit ka mõned poliitilised aforismid ja traktaadid polemilise iseloomuga. Moruse lemmikautorite hulka kuulus Lukianus, kelle „Cynicus", „Necromantia" ja „Phetopseudes" ta tõlkis ladina keelde. 1510. aastal Morus tõlkis inglise keelde

---

85) Utoopia, lk. 11 (Onckeni sissejuhatus).
86) Kautsky, lk. 124.

P. d. Mirandola biograafia; 1513. aastal on kirjutatud ta „Richard III ajalugu."

Kuna „Utoopia" mõju oli tähelepandav, siis see menu ajendas kuningas Henry VIII-ndat otsima lähenemist silmapaistvale humanistile. Aastal 1518 Morus oli nimetatud salanõukogu liikmeks, ja tõusis varsti silmapaistvale kohale riikliku tegevuse alal. Salanõukogu oli Tudorite ajal kõrgemaks kohtuorganiks, kuhu kuulusid peamiselt uus-aadli ja kodanluse esindajad.[87]

„Utoopia" ilmumisega õieti lõpeb Moruse elus esimene periood, kus temas siiski esikohal oli enam humanist kui poliitik. Tema, kes nii väga igatses loomuliku lihtsuse, maaelu, algkristlike eetilis-usuliste ideaalide järgi kaasajas, tõmmati seega poliitiliste intriigide keerisesse. Et „ideaal ja elu said mõlemateks poolusteks, et selle mehe saatust ümbritseda, nad eemalduvad ja tõmbuvad ligi, aga oma teid ei saa nad kunagi puudutama."[88] Seega avalikust elust väljapaisatu tõmmati korraga inglise tolleaja poliitilise elu keerdkäikudesse ja ta osutus ka selles küllalt energiliseks teoinimeseks. Moruse üheks omaduseks oli toimida ja otsustada kiirelt. Sellise pingelise töö juures leidus Morusel siiski veel aega ka vaimseteks harrastusteks.

---

87) Всеобщая ..., lk. 230.
88) Utoopia, Onckeni sissejuhatus, lk. 9.

2. Thomas Morus poliitikuna ja katoliku kiriku eest võitlejana.

1518. aastast lülitub Morus jälle poliitilisse ellu. Muutus oli toiminud ka valitsuse hoiakus. 1515. aastal sai kantsleriks Volsey, kellele Morus seisis lähedal tutvussidemete kaudu. Henry VIII erines eelkäijast mitmeti. Tao soosis ühelt poolt kaubanduse ja tööstuse arengut, teiselt poolt suurte kunstiliste huvidega, soodustas uute teaduste süvenemist ja humanismi levikut. Ta tundus algul liberaalsema valitsejana ja püüdis ka sellena näida, et vastata omaaja mentaliteedile. Morust sidusid algul kuningaga küllaltki sõbralikud suhted – nad sageli vaidlesid koos, arutlesid matemaatiliste ja astronoomiliste probleemide üle. On kõneldud isegi Henry VIII ja Moruse sõprusest. Ka lootis Morus leida uues valitsejas ideaalkuju, kes valitseks vastavalt rahva sooviden ja omaks hõuandjatena andekaid poliitikuid. Henry VIII vastas algul rahva sooviden ja muutus varsti populaarseks. On arvatud, et kas ei etendanud Moruse poliitilisse tegevusse rakendumisel osa ta sõprus Henry VIII-ndaga?[89] Sest Morus ei olnud siiski poliitikuna kuigi silmapaistev ja ei omanud, nagu seda on arvanud Oncken, õieti kunagi suurt kutsumust poliitiliseks karjääriks. Ka jäuab ju Morus ise „Utoopias" seisukohale, et filosoofid riigijuhtide hõuandjatena ei suuda saavutada soovitud tulemusi. Filosoofide-teoreetikute ja valitsejate sõprus ja eestkätt koostöö – selle leidis Morus „Utoopias" olevat teostamatu ja mõttetu – kas ei teostanud ta seda ise praktiliselt? Henry VIII ajal algab Moruse poliitiline karjäär. 1521. aastal tõsteti ta aadliseisusse. 1523. aastal nimetati ta lord-kantsler Volsey poolt alamkaja (~~üldine palat~~) esimeheks; 1529. aastast on Morus lord-kantsler Inglismaal, seega esimene mees riigis peale kuninga. Morust iseloomustatakse kantslerina resoluutse inimesena, kes ei kaldunud kunagi kompromissidele. Ta kantsleriks-oleku ajal teostatud reformid olid kõi-

89 Tarle, lc. 209.

ge pealiskaudsemad ja nende tähtsus on tühine. Seega ta praktiline tegevus poliitikuna ei väljendanud ta maailmavaate olulisi punkte. Nagu juba mainitud, oli Morus neil poliitilise tegevuse algaastail Henry VIII erilise soosimise all, kuna kuningas vajas Moruse kui poliitiku ja silmapaistva humanisti abi algavas kiriklikus võitluses. 1521. aastast peale on Morus tõmmatud kiriklikku võitlusse.

Jõuame veelkord problemi juurde: Moruse isik ja ta elutöö? Ühelpool maailm devotio moderna ja teisel pool on antiikne studium — kompromissikatse antiikfilosoofia ja kristluse vahel! See on ühtne joon peagu kõigile humanistidele: püüe antiikaja paganlikku paljujumalatega maailma ühendada kristlike põhidogmadega, eemaldades keskaja suvaline tõlgitsus. Ja sealjuures ei taunita ka resoluutselt keskaja askeetlikku ellusuhtumist, vaid paljud humanistid ja veel silmapaistvamad nagu Morus ja Erasmus olid ise maskita „vagad jumalakartlikud mungad", kes mitu korda elus kaalusid ilmliku või vaimuliku elukutse vahel. Selles asjaolus peitub humanismi kahepaiksus! Seega on ilmne Moruse sisemine lõhestatus, nagu on arvanud Ritter: ühelt poolt katoliiklik kristlane, teiselt poolt oli ta vaim eluröömus ja otsingute jänune.[90] Õieti jumala olemuse üle Morus palju ei juurdle, vaid jääb ikka truuks kristlaseks. Ka tema „Utoopia" põhikontseptsiooni läbib sügav kristlik moraalitunne ja teoloogilisus.

On aga oletatud, et Morus kui „Utoopia" autor ja Morus kui poliitik ei ole päriselt üks ja sama inimene.[91] Kas toimus Moruse maailmavaates muutus, tegid ta vaated läbi teatud kriisi? Tarle arvamuse järgi tegid Moruse vaated läbi teatud evolutsiooni — autor Morus ja lordkantsler Morus pole üks ja seesama inimene. „Utoopia" kirjutamise ajal oli Morus veel Oxfordi ja kirikuisadealgkristluse mõju all. Sajandi teisel veerandil oli olukord aga muutunud, reformatsioon sundis Morust

---

90 Ritter, lk. 69 jj.
91 Tarle, lk. 109.

kui humanisti võtma resoluutset seisukohta ühes või teises suunas.

Chambers sellevastu ei näe Moruse vaateis mingit vastuolu. Chambers leiab, et Morus oli humanist antiikkeelte ja kirjanduse harrastuse mõttes. Moruse „Utoopia" seisukohad on täiesti seotud Moruse ortodoksse katoliiklusega ja et Morus rõhutab „Utoopias" varakristluse jooni. Et kui usklik ma usun hauatagust elu, kui filosoof ma kahtlen selles.[92] Kuid sellega Chambers jõuab jälle Moruse tuntud kahepaiksuse juurde. Moruse isiksust mõistes õieti tuleb vaadelda ja mõista ajastut, eestkätt humanismi, milles elas Morus. Kahepaiksus peitub ju humanismis endas, seda sisaldab kogu see kahe formatsiooni kokkupõrkes tekkinud uus kultuur. Moruse vaated tegid lähi kinoliasti teatud evolutsiooni, kuid põhisuund ja teatud lahendamatus oma elusihi suhtes jäi probleemiks. Niivõrd säilus Moruse isiksuses vastuolu kuivõrd ei moodustanud humanism endas mingit ühtset ja ühesuunalist vaimset liikumist ei teaduses-filosoofias, kunstis ega ka ühiskondliku vooluna. Humanism jäi paljudest kultuurisugemeist lähipõimunud vaimseks pealisehituseks uuele arenevale majandussüsteemile. Selline maailmavaade vastas võimule pürgivale klassile — kapitalistliku formatsiooni kodanlusele.

Huvitav on siinjuures märkida, et Morus kuulus ise osalt ju klassi koosseisu s.o. kõrgema seltskonna sfääri, kelle vastu ta nii teravat kriitikat puistab „Utoopia" arvustavais märkusis. Seega jälle vastuolu! Poliitikuna Morus ei olnud ju õieti eriti silmapaister figuur, seda enam aga katoliku kiriku eest võitlejana inglise reformatsiooni arenguloos.

1521. aastal ilmus pseudonüümne vastus Lutherile „Seitsme sakramendi kaitsmine" („Assertio septem sacramentorum"), välja antud Henry VIII poolt, ja mille koostamisel, nagu arvatakse, olnud otseselt kaasteger Morus. Morus eitas liigset paavsti autoritedi rõhutamist ja meenutas kuningale 1325. aastast pärinevat „Praemunire" statuuti, mis tühistas osa paavsti õigusist Inglismaa suhtes ja keelas

---

92) Chambers, lk. 78 – 84 ja lk. 129 – 136.

ära Rooma paavstikoja poole pöördumise mööda minnes inglise kohtutest. Morus ise oli truu katoliiklane, kuigi ta oma „Utoopias" väljendab ja käsitleb kõigi usuvoolude vaatid võrdlemisi erapooletust seiseukohast lähtudes. Sellest kuninga apologeetilisest tööst osavõtu tõttu sai olukordade muutumisel Morus hiljem aga kohtukaristuse ja surmaotsuse. Algavas kuninga- ja paavstivahelises võitluses Morus toetas hiljem paavstikoda.

Selga ajal, mil Morus hakkas liikuma õueringkonnis, algas Inglismaal reformatsiooni liikumine. Humanistidest enamik jäid katoliikluse pinnale, kuid pooldasid siiski katoliku kiriku organisatsiooni ümberkorraldamist ja uuendamist. Morus astus otsustavalt reformatsiooni suuna vastu. Morus mõistis ja talle oli selge nende nõuete vajalikkus ja põhjendatus, kuid siiski reformatsiooni sellises ulatuses nagu see toimus Saksamaal, ta eitas. Mis oli selle põhjuseks? Kas Morus eitas reformatsiooni lähtudes poliitilisist põhjusist nagu tegid seda absolutismile valmulikud elemendid elanikkonnast? Kautsky arvab, et Morus ei olnud monarhia võimu vastane nagu enamik humaniste, vaid ta leidis, et monarhia on kogeni hävimatu. Monarhia võimu säilimisest polnud 16. sajandil ükski klass niivõrd huvitatud kui kodanlus, eriti kaupmeeskond. Morus oma praktilises tegevuses osutus just selle klassi esindajaks ja nende huvide kaitsjaks. Ta esines londoni kodanluse ideoloogina ja selle klassi põhitoe absolutistliku monarhia kaitsjana, ja ta ei kartnud midagi nii väga kui rahvamasside omaalgatuslikku ettevõtet. Teha kõik selle rahva heaks, seda nõudis Morus, kuid mõistis valjult hukka rahva poolt algatatud reformitaotlused. Euroopa mandril asetleider reformatsioon oli aga tihedalt seotud poliitilise võitlusega, olles tegelikult üheks poliitilise rahulolematuse väljenduseks usulises kestas. Saksa reformatsioon oli algusest peale rahvuslik liikumine. See kõigi klasside võitlus Rooma paavsti vastu puhkes sellise jõuga, et valitsejad kartsid selle liikumise ülekandumist puht rahvuslik-revolutsioonilisele pinnale.

Reformatsioon andis omakorda tõuke saksa talupoegade sõjale.[93] Uue õpetuse dogmad (eriti Calvini) vastasid tollaegse kodanluse kõige julgema osa nõuetele. Uus õpetus oli selle pärit religioosseks väljenduseks, mis toimus kaubanduse, panganduse ja konkurentsi näol majanduse osas.[94]

Moore'i asus seega reformatsiooni suhtes teatavale seisukohale nagu ka oli teiste humanistide usu ja tegevuse suhtes. Moore eristas reformatsioonis kahte külge: ühelt poolt rahuarmastav liikumine saksa talupoegade sõja näol anarhia vastu tollaegses Saksamaas, teiselt poolt rahuarmastav liikumine ühtsuse säilitamiseks Euroopa vastu. Moore'i kartis ühelt poolt tõelise katoliiklase-inglasena, et luterlik reformatsioon tungib kontinendilt Inglismaale. Seega algul Moore asus välja kui paavsti ja kuningas Henry VIII kaitsja luterlikule suunale vastu; kuid hiljem ei nõustunud kanooniliselt kehtivaks tunnistama Henry VIII abielulahutust Aragoonia Katariinaga, s.o. oli teatavat seisukohal inglise reformatsiooni suhtes.

Lutheri toon ja väljendusviis oli energiline ja jõuline. Moore vastas Lutherile samas stiilis, esmalt katoliku kirikut ja Henry VIII kaitsjana. See on inglise reformatsiooni ajaloos esimene periood. Sellel ajal töötab Moore tihedas seoses Henry VIII-ga. Henry VIII-nda abielulahutusprotsess ei vastanud enam Moore'i kui tõsikatoliiklase ja moralisti maailmavaatele. Tarle on oletanud, et kas mitte Moore ei muutnud maailmavaadet seoses reformatsiooni sündmustega?[95] Kuid siin pole õieti uut: Moore oli ortodoksne katoliiklane nii enne reformatsiooni kui ka selle liikumise ajal, kes taotles tagasihoidlikult katoliku kiriku liberaalsemaks muutmist, mõningaid reforme ja see oli kõik. Kirik ja ta organisatsioon pidid jääma, usudogmad säilima sellistena nagu nad olid välja kujunenud nisti usu teeskel ja arenenud maailmavaatideks. Moore rippus küllalt tugevalt veel katoliku kiriku traditsioonide ja välise organisatsiooni küljes. Chambers on just eriti

---

93. Kautsky, lk. 180.
94. Разложение социализма от умозрения к науке, lk. 21.
95. Tarle, lk. 214.

rõhutanud Moruse armastust rituaalide vastu.[96] Morus nagu paljud humanistid, ühendas enda isikus kosmopoliidi ja rahvuslase. Katoliiklik kirik, ühendades endas kogu kristliku maailma, tundus Morusele suure kultuuri esindajana, millena ta on andnud inimkonnale palju. Sellevastu saksa reformatsiooni nimetab Morus metsikuks, mõõdutuks barbaarsuseks ja Lutherit märatsevaks joodikuks.[97]

Oxfordi päevil ei omistanud Morus juba vaimulikkonnale mingisugust poliitilist osa peale moraalse autoriteedi. Siin on ilmne Viclifi mõju. Kuigi Morus propageeris „Utoopias" ususallivuse printsiipi, siis praktiliselt Morus lordkantslerina jälitas kõiki, kes seisid rooma kuuria vastu, igasugused ususektid said karmi tagakiusamise osalisteks. Moruse nõudeks oli kiriku ja riigiaparaadi lahutatus. Seega oli talle täiesti vastuvõtmatu asjaolu, et riigipea on ühtlasi riigis kirikupeaks. Morus oli oma sajandi poeg, mille keskel tal tuli elada ja tegutseda. Ta vihkas türanniat nagu seda võib vihata inglane, kuid oli sealjuures veendunud, et kuningavõim on tarvilik ja võitmatu. Ta arvas olevat rahva õiguse ametisse kutsuda kuningas ja ka teda tarviduse korral tagasi kutsuda, kui ta ei hoolitse rahva heaolu eest. Ta epigrammides avaldub juba selline poliitiline hoiak, mis on suunatud peamiselt Henry VII vastu. Neid epigramme läbib põhimõte, et rahva tahe annab valitsejale krooni ja võtab ta vajaduse korral ka ära.[98]

Oma vaate reformitud kirikule säilitas ta elulõpuni, kuigi Henry VIII hiljem muutis oma vahekorra luterlastega ja uuendas sideme paavstiga. Selline reformatsioon nagu see toimus Inglismaal, ei tundunud talle paremana luterlikust, ja Morus ei võinud nõustuda sellega.

Saksa reformatsioon oli siiski ainult algul üldrahvaliku iseloomuga, hiljem kui üksikud klassid hakkasid taotlema oma klassihuve eraldi, luterlased hakkasid väljendama valitsusringkondade huve. Oma vastuses Lutherile Morus selgelt näitas kui kahjulik on uus usk riigile. Morus ei märganud sealjuures aga, et võitlus katoliku kiriku ja paavstiga on õieti võitlus ekspluateerijatega,

---

96 Chambers, lk. 257.
97 Ritter, lk. 68.
98 Kautsky, lk. 158.

et reformatsiooni arengus üksikute ususektide võitluses väljendatakse sotsiaalne rahulolematus võimukate klasside vastu. Morus nägi uues kirikus vaid võimu, mis aitas kaasa rahva proletariseerumisele, ja seetõttu jäi Morus kuni oma kiteda lõpuni vanade katoliiklike dogmade kirglikuks pooldajaks.

Üldiselt võib märkida, et kiriku maaomand Inglismaal oli ulatuslik enne sekulariseerimist. Morus ei näe kiriku ja riigivõimu ühtsust, ei näe, et kirik on valitseva absolutistliku riigikorra parim tugi. Üldse oma praktilises riigimehe tegevuses on Morus seisnud ikka enam konservatiivide poolel, eitavalt suhtunud Lutheri tegevusse ja hoidunud rangelt katolitsismi poolele.[99]

Ühine vastuseis lutherlusele veelgi lähendas Morust Henry VIII-ndale. Ka Moruse tähtsus suurenes. Selline olukord kestis ainult inglise reformatsioon esimesel etapil, mil Henry VIII võitles lutheri suuna vastu. Tekkib veelkord küsimus: miks Morus pooldas katoliku kirikut Inglismaal? Katoliku kirik oli arenevate kapitalistlike olusuhete ägedaim vastane, seega nende suhete vastane, mille tulemusena maaelanikkond nii ulatuslikult proletariseerus. Morus püüdis leida olukorrast väljapääsu ja proletariseerumise peapõhjust, ja selles ta leidis endale pooldaja katoliku kiriku näol. Morus ei näinud, et uus tootmissüsteem on võrreldes mööduniga progressiivne ja et selle juurdumist tuleb soodustada. Käsitledes sellest seisukohast Morust, peame nentima temas reaktsioonilist poliitikut, kes püüdis pidurdavaid abinõusid leida uue arenevа formatsiooni vastu. Jälle Moruse isikus vastuolu! Moruse ühiskondlikud doktriinid, eriti tema sotsialistlik argumentatsioon „Utoopia" leheveergudel kuulub kaugelt üle kaasaja taseme. Selles suhtes on Morus edetanud kaasaja. Kuid oma reaalpoliitilises tegevuses esineb ta vana mandura ühiskonna kaitsjana ja uute purustavate olusuhete süüdistajana (kuigi see ei esine absoluutselt alati). Selles suhtes toetus Morus katoliku kiriku kui feodaalkorra põhimise toe külge.

Võrreldes Lutheri ja Moruse elu, siis näeme kahe võitleja hoopis erinevat saatust. Luther toetus algul massidele, ta väljendas suurte parteide ja klasside huve; Morus sellevastu seisis oma taotlusis üksi (küll

---

99 Kautsky, lk. 226 jj (228) ja Ritter, lk. 68 jj.

mitte katoliku kiriku eest võitlejana), ta toetus vaid kitsale õpetlaste ringile, rahvas ei mõistnud teda ja ta ise ei tahtnudki, et rahvas saaks temast aru. Sellepärast kirjutas ta ladina keeles ja ta mõtete väljendusviis oli satiiriline, et seda julgem oleks väljendada oma mõtteid.[100]

1522. aastast (trükitud 1557) on pärit ta religioosne traktaat surma, kohtu, taeva ja põrgu üle.

1529. aastal on kirjutatud ta pamflett Supplycacyon of the Soulys" vastuseks „Supplycacyon of the Beggars" (autor arvatavasti Simon Fisch).[101] Eelnenud pamfletis on käsitletud peamiselt vaeste olukorda Inglismaal, nenditud igasuguse abi puudust jne. Morus vastas kui poliitik: püüab õigustada valitsuse poliitikat ja näidata olukorda lahendamise võimatust. Selles kirjutises on õiti väljendatud tolleaja inglise valitsuse võimetust tuua olukorda muutust, kõrvaldada hulkurlus ja kerjamine.

Moruse seisukohavõtt kuninga vastu usupoliitikas sundis 1532. aastal teda lahkuma lordkantsleri kohalt erru. Aastal 1533 kuulutas Henry VIII end inglise kirikupeaks. Morus ei tunnistanud uut seadust, ja seega sattus Toverisse.

Teatud fanatism ilmnes Moruse elu viimaseil aastail, võideldes katoliku kiriku hegemoonia eest inglise reformatsiooni arenguloos. Oma elu viimaseil kuil olevat Morus kirjutanud mõningaid traktaate teoloogia aineil peagu usulises ekstaasis.[102]

Kohtuliku erikomisjoni otsus, nimelt surmaotsus, viidi täide 7. juulil 1535. aastal. Enne surmaotsust Morus deklareeris, et inglise kirik on ainult väike osa kogu kristlikust maailmast ja peab alluma kiriku üldisele põhikorraldusele.

Ta vaenlikkuses protestantide vastu peitub teataval määral konservatiivi viha kirikliku reformatsiooni vastu, mitte ainult kui varameelse vastumeelsus vabamõtleja vastu. Thomas Moruse elus võib üldse eristada tuntud kahepaiksust — ühel pool kriitiline vaatleja tolleaegse Inglismaa kui ka kogu Euroopa tegelikkuse üle, teisel pool oli ise selle arvustatava ühiskonna kõrgema kihi liige ja veel üks väljapaistev liige. Morus rippus veel küllalt tugevalt kõige

---

100 Kautsky, ex. 309.
101. Tarle, ex. 214.
102 Smith, ex. 294 ja Kautsky 145 jj.

vana küljes nii katoliiklasena kui ka poliitikuna. Morusele on omane ühiskonna suhtes passiivne vaatlevus. Morus polnud masside aktiivseks juhiks ega revolutsionääri kujuks, jäädes siiski teoreetilise argumentatsiooni pinnale. Kuid sellest on vähe. Ütleb Marx, et „filosoofid on maailma ainult erinevalt seletanud, kuid asi seisab selles, et teda muuta."[103] See kehtib ka Moruse kohta, kuigi tõeline filosoof Morus pole olnud. Kui praktik on ta ikka seisnud konservatiivsel küljel, näinud kiriklikku võitlust Saksamaal kui metsikut, mõõdutut barbaarsust, võidelnud kogu hingega inglise kirikureformi vastu ja oma viimases töös „Troost kurbuse vastu" kaitsnud kahemõtteliselt eraomandi õigust kommunistlike ideede vastu: et riigikorra ümberkorraldamine viib ühiskonna vaid vaesusesse, ilma olukorda parandamata.[104] Aga Moruse varasemad progressiivsed ideed! Ritter on siin kahtlemata liialdanud. Me ei saa siiski arvestada Moruse vangelasoleku viimaste kuude mõttelende, kus Moruse hingeline seisukord oli teatud määral jõudnud kriisini. Siiski kuni elulõpuni säilus Moruse isiku suhtes sama probleem: Moruse vaimne kahepaiksus — sisemine lõhestatus! Ühel pool katoliiklik kristlane, „anima naturaliter christiana", sügavalt veendunud inimkonna patususes, kaua kõhelnud vaimuliku või ilmliku elukutse vahel, tihedalt sõbrunenud kloostritega.[105] Tuleb aga arvestada aega ja ühiskonna tootmissuhete arengutaset ja seoses nende ühiskonna materiaalse elu tingimustega teha vastavad järeldused Moruse elu ja tegevuse kohta. Eelkõige tuleb hinnata, et Morus suutis oma „Utoopia" perioodil näha kaugemale oma kaasaegseist ja isegi järeltulijaist, suutis ette näha ühiskonna arengu kaugemaid perspektiive. Uue kapitalistliku formatsiooni arengulpohhil ta suutis vastuoludest lõhestatud ühiskonnaorganismi kritiseerida ja selgepiiriliselt analüüsida, andis omalt poolt uue parema ühiskonna skeemi, küll veel naiivses ja fantastilises vormis, kuid juba mõistes kommunistliku maailmakorra olemuse põhimisi momente. Morus nägi, et kompromiss vana ja uue vahel pole võimalik, ka

---

103 Ludwig Feuerbach, lk. 58 (Marxi teesid Feuerbachi kohta).
104 Ritter, lk. 68.
105 Ritter, lk. 69.

ise poliitikuna ta ei üritanud selleks katset. Kuid teatavat määral haaras ka Morus, hilisematele sotsialismi ideoloogidele nii iseloomustava vahendi järele — valitseva klassi ideoloogiline mõjustamine. Morus suutis anda küll tuleviku-prognoosi, näha pahesid ja neid kritiseerida ekspluataatorlikus ühiskonnas, kuid ta ei näinud vahendeid, kuidas kõike soovitut ja loodetut praktiliselt ellu viia. Ta tundis poolehoidu tõusva kapitalistliku klassi ekspansiivsete püüete vastu ja nägi selles teatavat progressiivsust, kuid teiselt poolt tundis sügavat kaastunnet vana hukkuva aristokraatia vastu. Temas alateadlikult ilmneb inglise kodanlase veri, alatasa igatsedes merevalitseja-riigi kodanikuna uute koloniaal- ja ookeanivallutuste järele. Ei puudunud Moruses seega ka kolonisaatori huvid. Morus oli humanistina väga laia silmaringiga ümbritseva elu suhtes — suurepärane klassikaline haridus ühendatud paljude praktiliste kogemustega. Kõige erksamad neist kogemuslikest muljetest ta fikseeris suure kirjandusliku jõuga oma „Utoopia" esimeses osas. See oli mulje agraarsest pöördest, talupoegade laostumisest kapitalistliku formatsiooni künnisel.

IV „Utoopia" genees.

Kõrvuti kapitalistliku tootmisviisi arenguga sai alguse ka selle areneva majandussüsteemi kriitika. Esimesed variandid ilmuvad nn. (utoopilisest) utopistlikust sotsialismist. Utoopiline sotsialism on algusest peale kapitalistlike tootmissuhete vastu ja täienet ise samas koos kapitalismi enda arenguga.

Mitte juhuslikult ei arenenud esimene utoopiline teooria Inglismaal, vaid sellepärast, et Inglismaal olid tol ajal kapitalistlikud suhted kõige enam välja arenenud ja seega olid antagonismid vana ja uue vahel sügavamad ja komplitseeritumad. Pind nende ideede teostamiseks pole aga veel kohane. Võitlus toimut alles vana ja uue, regressiivse manduva ja progressiivse lõusva majandussüsteemi vahel. Selles võitluse ja võistluse keerises sünnivad uued ideoloogilised tendentsid, mille ellurakendamiseks puudut aga veel vastav materiaalne baas ja tootlikud jõud, eesrindlikud klassid teadlike jõudude juhtimisel. Sotsialism sai õieti teoreetilise põhjenduse äärjooned visandatud enne kapitalismi lõplikku väljakujunemist. Morus kritiseeris õieti kapitalistlikku korda ajal, mil see alles arenes ja ei olnud veel täies jõus. Morus võitles ühelt poolt nii progressiivse kodanluse kui ka regressiivse feodaal-aadli taotluste vastu.[106]

Vaadelgem eelkõige „Utoopia" arengulugu!

Nagu juba mainitud eespool, hakkas Morus kirjutama „Utoopiat" Antverpenis ja viis töö lõpule Londonis. Selleks ulatuslikuks tööks pidi idee olema Morusel juba varem tekkinud; igatahes Erasmuse väitel pidid raamatu teise osa visandid olema valmis juba varem. Seega kujutlused ideaalsest riigikorrast, „uuest riigist" („Niisama tulus kui ka lõbus kuldne raamat parimast riigikorrast ja uuest saarest Utoopiast.") olid tal varem olemas ja siis alles hiljem andis teise osa, s.o. terava kriitika Inglismaa kaasaegsusele. Kuid on ka teistsuguseid arvamusi ja see on õieti kujunenud vaillдavaks probleemiks „Utoopia" puhul. Oncken on näiteks arvanud, nagu oleks Morus hiljem ka varemkirjutatud teise osa ümbu töötanud. Mainitud asjaolu tema arvates reedavad igasugused

---

106 Rosenberg, lk. 61.

stiililised erinevused teises osas.[107] Sellevastu Ritter eitab Onckeni avamust, nagu oleks „Utoopia" teine osa hiljem reaalpoliitilisist kaalutlusist ümber töötatud.[108] Igatahes „Utoopia" teine osa ei ole puhtal kujul konstruktiivne, vaid on tihedalt läbitud kaudses või otseses vormis kriitikaga kaasaja suhtes. Õieti kannavad seega nii esimene kui ka teine osa ühte eesmärki: arendada kriitikat kaasaja ühiskonna suhtes ja anda oma ideede kinnituseks mingi kavatsis paremaks ühiskonna olemusele. Mingit teravat erinevust mõlema osa vahel seega ei ole.

Käsikirjaline originaal „Utoopiast" pole säilunud. Morus ei avaldanud ise oma tööd. Ta saatis töö oma sõbra Erasmusele Belgiasse koos kirjaga Peter Aegidiusele. Siis esimene trükitud väljaanne ilmus 1516. aastal Belgia linnas Louvain'is, kus sel ajal viibis ka Erasmus Rotterdamist. Morus on isegi algul püüdnud varjata oma raamatu ilmumist ja koguni avaldanud avamust, et ka sõber Aegidius on oma tahtmise järgi selle avalikkuse ette toonud.[109] Ka oma kirjas Aegidiusele Morus ütleb, et ta on kaua kõhelnud endaga, et kas seda raamatut üldse avalikkuse ette tuua, sest inimestele maitse on nii erinev ja enamik ei mõista kirjanduslikest toodetest midagi, paljud isegi põlgavad neid. On inimesi, kes armastab vaid vana ja uusi töid peavad vaid dilettandi kodseiks, ja paljudele meeldib vaid nende endi tarkus. On ka tänamatuid inimesi, kellele meeldib küll raamat, kuid kes sellest hoolimata ei suhtu hästi autorisse.[110]

Avataraasti Morus siiski kartis, et „Utoopias" väljendur kriitika ja uued ühiskondlikud ideed on liialt progressiivsed, õigemini radikaalsed, tollaja võimude jaoks. Esimese kiituse raamatule avaldasid madalmaade teadlased kui ka riigimehed.

Tekkib paratamatult küsimus: kuidas võis üldse 16. sajandil ilmuda koraga selline tähelepanuväärine teos! Millistest sotsiaalsetest mõjudest see johtus? Kust on saanud Morus mõjustusi?

See on õieti igivana probleem parimast riigikorrast, konsekventne kujutus idealriigist, kommunistlikust ühiskonna ülesehitamisest. On see vaid puhas fantaasiapilt? „Utoopia" oli omal ajal ainulaadne teos, midagi hoo-

---

107 Ritter, Utoopia, lk. 25.
108 Ritter, lk. 162.
109 Utoopia, lk. 22 (Onckeni sissejuhatus)
110 Utoopia, lk. 5 (Morus Peter Aegidiusele).

pis eriskummalist.

Kõigis Euroopa riikides oli tollal teatav liikumine, eskõla maksva režiimi vastu ja tung minna vastu mingile uuele enneolematule. Valitsesid alatised kriisid ja kõikuv anarhiaseisund, mille järele kogu ajaloolise mdailma senine eksistents muutus küsitavaks. Ske kõikumal pinnal arenesid ja valmisid renessansiaja õpetused riigist. Machiavelli „Il Principe", Erasmuse „Institutio principis christiani" ja Moruse „Utoopia" on selleja ühe teema variatsioonid. Neis ilmnevad teatavad antitesid poliitika ja filosoofia vahel.[111]

„Utoopia" on esitatud kirjanduslikus vormis, mis seda enam satiirilises alatoonis võimaldab radikaalseid ja isegi olemasolevale korrale teataval määral ohtlikke ideid väljendada. Siin rasutati teatud kirjanduslikku motiivteringut, et positiivset ideaalpilti seada vastu Inglismaa 16. sajandi tegelikkusele.

Sellest mõju avaldas Moruse muidugi reaalne Inglismaa kaasaeg 16. sajandil. Suurte avastuste periood sisendas oma sajandi inimesesse mingi kujutlema käingetust maadest ja neis elavaist rahvaist. Juba Amerigo Vespucci 1507. aastal oli avaldanud „Quatuor Americi Vesputii Navigationes" — jutustus maist, mida ta oli külastanud mereteel, ja oli jõudnud järeldusele: on maid, kus inimesed elavad looduslikus omapärases lihtsalt ja loomulikult ja näivad õnnelikemana kui tsiviliseeritud ranamaailma komplitseeritud inimene."[112]

Moruse oli lugenud neid kirjeldusi ja saanud sist ainet, ka sel ajal ilmunud Johan Mandeville reisikirjeldusist.

Moruse „Utoopiat" ei saa pidada ainult poliitilisest-riigifilosoofilisest tööks tähel määral, nagu teda selleks on pidanud Oncken; kuid „Utoopia" kuulub siiski ka teatud määral sellistesse töödega nagu Machiavelli „Il Principe" ühte ajastusse. „Utoopia" ja „Il Principe" kuuluvad ühte perioodi — renessanssi, mis lähtunud samast varakapitalistlikest suhetest

---

111) Utoopia, lk. 6 (Oncken sissej.).
112) Sealsamas, lk. 8.

arengutaasist, kuid mõlemad tööd on peagu vastandlikud tendentsilt. Renessansiajastul ilmnevad uued suunad ka riigifilosoofilises sektoris. „Keskaeg ühendas teoloogiaga ja tegi selle alaosaaeks kõik muud ideoloogia vormid: filosoofia, poliitika ja jurisprudentsi. Iga ühiskondlik ja poliitiline liikumine oli seega sunnitud omandama teoloogilise vormi, et massides meeli oli toidetud ainuüksi usuga, siis suurema tormi tekotamiseks tuli ka nende oma huvid esitada neile usulises riides."[113] Renessansiga aga vabanes vaimne elu usu kammitsaist (kuigi mitte täielt) ja võis igal maal vastavalt rahvuslikke eripärasid areneda edasi. On ilmne ka muutus riigi ja ta üksikuid võimuorganeid käsitleva kirjanduse iseloomus. Keskaja religioosne fanatism kadus, asendudes poliitiliste ideede ja võimu-vahelise võitluse fanaatilise kirglikkusega. Renessansi poliitilised mõtlejad — nende hulgas juhtivad Morus ja Machiavelli — mõlemad moderse riigiteaduse rajaspooled, on toonud uue aja vaimu olemuses selge teadmise valgusesse (midd vanemad eelkäijad on ainult ähmaselt aimanud) võimu demoni.[114] Tol perioodil ikka enam huvitab inimest riigi olemus küsimus ja valitseja ning valitsusorganite tegevuse kooskõla ühiskonnaliikmete sotsiaalse ja moraalse heaoluga. Kodanluse majandusega tugeva tsentraliseeritud riigivõimu järele tekkis ikka edasi tarve fikseerida teoreetiliselt riigi olemust ja valitseja võimuksistentsi. Machiavelli oli sellesse küsimusse nii tugevalt kiindunud, et ta ühele oma sõnale avalikult tunnistas, et ta armastab riiki enam kui oma hinge.

Kuid õieti need mõtted pole võõrad ka antiikajale, kuigi siin need ideed esinevad enam mõtlekiludena omapärase hellenismi tõlgitsuses ja vaimus.

Nagu on vahe Inglismaa ja Itaalia ühiskondlikul olemisel, nii on erinevus ka Morse ja Machiavelli riigi ja ta funktsioone käsitleval kriitilis-filosoofilisel tööl. Machiavelli arendas Itaalia ühiskiigi ideed. Tal seisis ees ju teine kaasaeg kui Morsel — lõhestatud ja vaenlasist nõrnatav maa, kus igal kodanikul on eesmärgiks ühtse riigluse ja sõltumatuse saavutamine. Machiavelli maailmavaatelised

---

113 Ludwig Feuerbach, lk. 51.
114 Ritter, lk. 8.

tõekspidamised on sisult uued võrreldes vana-aja suurte realistide vastavate vaadetega, kelle vaimset pärandit ta peaallikana kasutas. Machiavelli näeb tõelikkust teisiti kui nemad. Ta leiab elus nii palju vastuolulist: elu nagu ta tõeliselt on ja nagu ta peaks olema; inimene, kes kõiges tahtis teha vaid head, pidi hukkuma nii paljude pärast, kes polnud mitte head! Machiavellile on omane teatud poliitilise heroilisuse rõhutamine ja mis sealjuures ei ühtu antiikse kangelaslikkusega. Kristlikust mentaliteedist ei vahane täiesti Machiavelliga. Võib tõmmata huvitavaid paralleele ka poliitilise mõtleja vaadete suhtes. Machiavelli näeb riiki ülalt kui kunstiteost tema looja käes, Morus läheneb riigile indiviidist ja rahvast ja ühiskondlikust õigusest ja kohustusest. Machiavelli peab inimest loomult kurjaks ja näeb vabaduses ainult ühte ettekäänet ülestõuseks — sellise pessimismiga vaatleb ta alam rahvale. Morus peab inimest loomult indifferentseks, kuid inimene on kasvatatav heaks, Morus optimistina loodab tõõtada selle kasvatuse heaks ja ta pooldab inimisiksuse vabadust.[114] Kuid sealjuures ka Morus kardab rahva endaalgatust — ülestõusu. Ka Machiavelli nagu Moruski lepib monarhia korraga. Sisetülide põhjuseks peab ta väikeriikides alatist parteide võitlust. Valitseja võib oma eesmärkide teostamisel olla julm ja halastamatu variser. Machiavelli ebamoraalne retsept vürsti-valitseja kohta on õigustatud eesmärgiga — Itaaliat barbaritest vabastada ja sellega luua ühtne tugev rahvusriik. Nagu on öelnud Meinecke, et „tee võimule on must, kuid võimu eesmärk on puhas."[115] Sellega on õieti paljastatud tollealgse klassivõimutsemise olemus.

„... Machiavelli nimi on saanud printsiipidetu poliitiku sünonüümiks, kes kavaluse, silmakirjatsemise, petluse ja igasuguse moraali ja aususe jalge alla tallamisega taotleb oma eesmärki.[116] Machiavelli tahtis oma poolt visandatud riigikorda näha tõelikkuses võimuriigina, Morus sellevastu andis enam fiktsiooni. Vastandina Machiavellile esinevad

---

114 Utoopia, lk. 38 (Onckeni sissej.).
115 Ritter, lk. 182.
116 Keskaeg II, lk. 47.

põhjapoolsed humanistid Morus ja Erasmus. Morus ja Machiavelli seisavad kui kahte põhitüüpi riigikorra esindajad humanismi kirjanduses vastu. Huvitav on siinjuures märkida, et inglise poliitikust Cromwell oli Machiavelli austaja.

Enam tuleb aga huvi tunda probleemi suhtes: kust Morus on saanud otseseid mõjustusi oma „Utoopia" kirjutamiseks?

Inglismaa oli mõnel määral eraldatud kaugemandrist ideoloogilisele omaette üksusena. Inglismaal polnud võõrad mitte riigifilosoofilised tendentsid kirjanduses. Vastavaid sõnumeid võis märgata juba näiteks 1436. aastal ilmunud „Libelle of the Englishe Policye" ja 1437. aastal kantsler Fortescue „On the governance of England" ülevaates. Neis töös on omaette kriitilisi mõtteid leidnud inglise ajaloole. Seega poliitikast huvitatud inimeste ringis polnud sellelaadilised mõttekäigud mitte võõrad.[117]

Otsides Thomas Moruse „Utoopia" geneesi lähtepunkti, peab jällegi nagu see on kogu tolleaja vaimsele kultuurile, sünnuma antiikaja mõtlejate vaimse pärandi juurde.

---

[117] Utoopia, lk. 8 (Oncken sissej.).

1. Antiik-Kreeka ja Rooma filosoofide maailmavaate kajastumusi Th. Moruse „Utoopias". Platoni „Politeia" ja Moruse „Utoopia".

Olemasolevа ühiskondlik-riikliku korra analüüs ja mingi ideaalse ühiskonna kujutlus oli omane juba antiikaja inimesele. Antiik-Hellase orjanduslik ühiskond oli lähitud sügavaist antagonismidest ja see põhjustas omakorda olemasolevа ühiskonna kriitika ja vastavate poliitiliste tendentside teket. Samuti lagunevа Rooma riigi vaimse eliidi ridades tekkivad väljapääsu otsingud olemasolevast ummikust mingis kujutletud paremas harmooniliselt ühendatud ühiskondlikus organismis. Neid taotlusi võib leida juba Aischylosel ja Homerosel: kuigi siin tegeldakse tavaliselt jumalate maailmaga, on siingi tõeliselt eeskujuks olnud kaasaeg ja püüe seda tänapäeva kujutleda sellisena, nagu see oleks antiikaja inimese maailmavaates ideaaliks.

Stoiline viis on kosmopolitism — ei ühendata end ühegi kitsa isamaaga, vaid too maailmavaade püüdleb mingi üleühiskondliku, kõiki rahvaid haarava mõistusriigi poole, kus valitseks õiglus ja üldine inimarmastus. Taotletakse mingit „kuldset ajastut" minevikust, mis tuleviku jaoks on aga praktiliselt teostamatu.[118]

Morus kui humanist on sealjuures ka kosmopoliit, kuid oma „Utoopias" mõtleb ta siiski ühte rahvuslikku riiki ja pealegi veel tugevaist natsionalistlikest huvidest lähtudes Inglismaale kohast ja sobivat. Õiglus ja üldine heaolu mingis ideaalses mõistusriigis — selles väljendub ju hiljem renessansiajale iseloomulik ratsionalistlik ellusuhtumine, mis on omane ka Morusele.

Epikuurlik riigiideaal sellevastu lähtub kõigepealt moraaliprintsiipidest. Riigi eesmärgiks on võimaldada üksikisikule heaolu — indiviidi egoistlik õnneiha rahuldamine riigivõimu taotlustega harmoonilises seoses. Ühiskond on indiviidide kogumik, iga indiviid peab käituma nii, et ta ei kahjustaks teiste inimeste huvisid. „Looduslik õigus on kasupärane kokkulepe: vastastikku mitte kahju teha ega kahju kannatada."[119] Kõik ebamelldiv, ebainimlik, poliitilised võimutaotlused

---

118 Ritter, lk. 13 jj.

119 О природе вещей, II, lk. 609 (Epikuros, Tähtsamad aforismid XXXI).

püütakse epikuurlaste poolt rangelt viia individualistlikku egotsentrilise maski alla, et taandada kõike esiekvündivat kunjust, et varjata kõike halba näilise headuse loori all. Epikuros teatab individuile: ela tähelepandamatult![120] Epikurose etika on rajatud naturalistlikule ja individualistlikule alusele, olles teoreetiliselt aluselt sensualistlik, kuid on kaugel taielikust hedonismist.[121]

Renessansi kirjandus, eriti Morus ja Machiavelli, on sellest hilisantiikses ideede maailmast pramiselt mõjustatud Cicero kaudu. Kui moraalifilosoof on Cicero kõigepealt eclectiline kreeka õpetlaste ideede järelaimaja, ta enda kui Rooma konsuli originaalsete riigiõiguslike ja poliitiliste taotluste mõju pole mitte ulatuslik; pramiselt püüdis ta edasi anda ja tõlgendada hellenismi suuriste vaimset päranditt uues epohhis ja uutes oludes.[122] Rooma-hellenistlikke ja Cicero stoilise etika mõju on tunda Morse „Utoopias". Morse elufilosoofia on epikuurlik. Morus on Epikuroselt laenanud oma sotsiaalse utilitarismi printsiibi, vastavalt ümberkujundamid 16. sajandi inimese mentaliteedile. Moraalifilosoofina on Morus saanud mõjustusi mitte ainult epikuurlusest, vaid ka stoitsismist.[123] Morus on püüdnud „Utoopias" seostada Epikurose ja Stoa vastukäivaid printsiipe. Epikurose etika peataotluseks on nauding, olles õnneliku elu ja lõpp ja algus ja et ta on esimene ja sünnipärane hüve. Iga olevus otsib lõbu ja väldib kannatust – nauding on seega kõigi olendite loomulik eesmärk. „Seepärast me kutsutagegi naudingu õnneliku elu alguseks ja eesmärgiks",[124] ütles Epikuros. Epikuros pidas seega ülimaks hüveks õnnelikkust, naudingut. Voorus endaette ei ole tähtis, vaid ainult selleks, et soodustada õnnelikkuse saavutamist. Ta on seisukohal, et õnnelikku elu ja naudingut sünnitab mõistus.[125] „... Me ei vaja mitte igasugust hüvet: tuleb otte, et me väldime paljusid naudinguid, kui neile järgneb veel enam vaevu! ja paljusid kannatusi me peame naudinguist tähtsamaks, kui me kaua aega elame läbi kannatusi, milledele järgneb suurem nauding. Loomult on ju igasugune nauding hüve, kuid mitte iga hüve pole vastuvõetav ... sest teatavais tingimustis muutub hüve meile pahaks,

---

120 Оупирогс Кирюй II, lk. 513 (Ahmanovi ülevaade Epikurasest).
121 Sealsl., lk. 513 ja Aleksandrov, lk. 336.
122 Ritter, lk. 140 jj.
123 Collins, Collinsi kommentaar, lk. 209.
124 Оупирогс Кирюй II, lk. 595 (Epikuros, Ep. ad Menoic., III, 13).
125 Sealsl., lk. 597 (Epikuros, Ep. ad Menoic., IV, 17).

aga paha hüveks.[126] Epikurose järgi ei saa naudingut vaadelda hetkelise lõbuna; seda tuleb võtta seoses kannatusega, arvestades kogu inimese elu — sest inimese elu on üks tervik.

„Stoiline eetika, erinevalt epikuurlikust eetikast, mis tõstis esikohale naudingu põhimõtte, on kohuse eetika; antiikse terminiga väljendudes on see eetika — „vooruse" moraal".[127]

Morus on „Utoopias" püüdnud mõlemaid vastukäivaid vaatekohti ühendada ja näidata, et õigete naudingute saavutamine ongi ise voorus. See on teatud kompromissitaotlus!

Milles peitub inimese õnn? Utoopialased arutledes lõbu ja vooruse üle, leiavad, et peamine küsimus on selles, mis asjas, kas ühes või rohkemas, peitub inimese õnn? Siin ilmneb Cicero mõju, kes arvas, et tung õnnele on omane kõigile elavaile olendeile, tulenedes sünnipärasest endaalalhoiutundest.[128] Kuid utoopialaste õnn ei peitu vaid igas lõbus, vaid ainult selles, mis on hea, aus ning mõistuspärane. „Voorust defineerivad nad nimelt nii: loodusepäraselt elada, niipalju kui me jumala poolt selleks loodud oleme, ja vaid järgneda looduse sunnile (tõmbele), kes kõiges, mis ta igatseb ja mida ta põlgab, mõistust kuulab."[129] Seega epikuurlik ellusuhtumine, kuid seostatud stoilise voorusenõudega. Kuna stoitsismis inimese õnne ei sega meelelised naudingud, vaid õnn põhineb voorusel, siis Morus ei eita nn. vooruslike lõbude olemasolu vajalikkust. tõelise õnne saavutamisel. Morus näitab voorust kui elu, mis on korraldatud vastavalt loodusele ja järgida looduse käigule, mis asjade ihaldamisel ja loobumisel on juhitud mõistusest. Siin on ilmne Cicero ja Stoa mõju! Morus leiab, et ainult tervisega kaasub lõbu![130] Stoitsistlik eetika nõuab: elada kooskõlas loodusega, s. o. kooskõlas mõistusega. Moruse eetika põhimiseks jooneks on ratsionalistlik ja utilitaristlik ellusuhtumine. Siinjuures on teata-

---

126 О природе вещей, lk. 595 (Epikuros, Ep. ad Menoik. III, 14).
127 Aleksandrov, lk. 361.
128 seals., lk. 444.
129 Utoopia, lk. 68.
130 seals., lk. 74 jj.

vat mõju avaldanud sofistid, eriti Gorgias, kelle kontseptsioonis inimkäitumise hindamise aluseks tõstetakse kasu põhimõtted.[131] Siin on ilmne ka Pico della Mirandola mõju, kelle maailmavaates figureerivad loodusseaduse ja kõlblise autonoomia ideed, mis esinevad ka küllalt silmapaistvalt Moruse eetikas.[132] Stoitsismis peitur võrdsuse nõue ja kosmopoliitiline tendents on mõnel määral kajastunud „Utoopias", küll enam ratsionalistlike osiste sugemetena. Ütleb ju Stoa koolkond, et mõistusele alistudes vabaneb inimene kirgedest ja välisasjade ikkest ja saavutab vabaduse. Ainult vaba inimene on õnnelik ja allub ainult enda tahtele. Selline antiikne vabaduse ja võrdsuse nõue sobis renessansi mentaliteedile, kus püüti kõigi vahenditega vabaneda keskaegsest vaimsest tardumusest teoloogia vangistuses.

Seega epikuurluse, stoitsismi ja licero mõju Moruse eetikas on küllalt silmatorkav, kuigi on seda püütud uues ja pisut teises rüüs esile tuua. Sealjuures, nagu me hiljem näeme, ei saa eitada ka Platoni eetika ja kristliku moraali osatähtsust, eriti viimase mõju on küllalt tähtis.

Antiikse riigi institutsioonide, nagu need kunagi eksisteerisid vanas Roomas, ellusünd toimus licero naudu. Selles publitseerimises ta aimas järgi Platoni riigipilti ja ka omaaja poliitilisi paroole. Ja nii on ta hilishumanismile antiikse riigiõpetuslike ideede pärandi üle andnud. Ta rõhutab, et väline sõltumatus ja riigi sisemine heaolu ripub ära tema kodanike õigest üksmeelest. Oma antiikse ideaalriigi vaimustuses pole ta mõrganud, kui lootusetu on iga püüe vaid moraalijutlusega ruidagi paremat saavutada.

Kõige enam mõjustusi antiikautoritest on Morus saanud Platonilt. Platoni „Politeia" mõju Moruse „Utoopiale" on saanud vaieldavaks probleemiks ja eriautorite poolt ka erinevalt mõistetud ja rõhutamist leidnud. Paljud on pidanud „Politeiat" täiel määral lausa „Utoopia" prototüübiks, Platoni riikliku illusiooni restau-

---

131) Aleksandrov, lk. 152.
132) Hönigswald, lk. 37.

kerimiseks; teised aga on „utoopiat" pidanud lihtsalt puhtaks fantaasiaks (nagu rõhutavad viimast arjaoluga sarnased autorid). Paljud on pidanud „utoopiat" vaid kirjanduslikuks saavutuseks, omistamata talle sügavat poliitilist tähendust. Üldiselt „utoopia" omab ju platoonlikus iseloomus paljudes üksikasjades, mida pole õige, et see teos on vaid antiikaja ere õis, vaid ta on sotsiaal-majanduslikus mõttearengus sünnitis, ta on rajatud elavatele faktidele, mille antikvariaadi mõistmist ülis oluliselt antiikaja kirjanduslikelu mõtetele.[133] Sellepärast Kautsky arvab, et „utoopia" on saanud mõjustust Platonist, mida sellega ta püüdnud ning sellega oli siiski väga õrbund.[134] Platoni mõju paljudes osades on ilmne ja paiguti vaated lausa ühtivad, mida töö üldisesõnu ja väärastuse on mõne ja ilmselt ingliskeelne. Paiguti võrreldes „utoopiat" „Politeiaga", leiame siin selget vastandlikkust, ja see esineb küllalt sageli. Platoni ideaaliriik omab moraalse kesta, õieti nii vormi kui ka sisu.[135] Vahet Thomase ja Platoni suhtes põhjustas juba ajastute, millus nad elasid, erinevus. Ei tule unustada, et Platoni vaatajal oli orjavalduslik ühiskond. Platon ei näinud enda ees tol ajal sellist terviklikku riiki nagu Thomase-aegne Inglismaa seda oli. Kiirelt ja kaootiliselt vaheldusid tol ajal Kreeka ühiskonnas valitsused — Platon ei näinud enda ees ühte terviklikku riiki, vaid paljudest võitlevatest jõududest koosnevat konglomeraati, kus peamiseks küsimuseks oli aristokraatia võitlus demokraatia surnudadega. Kogu see omaaja mandumisele minev ühiskond avaldas mõju Platoni loomingule, kus oma filosoofias püüab olemasolevast ummikust leida väljapääsu mingis imatsionaalses vaatõlisuses. Platoni filosoofia juures ühiskondliku olemises on klassi võitluses taandiva aristokraatia reeperal püsimise katsed. Platoni filosoofia on kuskuva aristokraatia maailmavaate õigustamine, seega vana reaktsioonilise klassi valdkonda ideoloogia kuulub Platoni teos „Politeia" on selle aristokraatia

---

133 Tarle, lk. 310.

134 Kautsky, lk. 123.

135 Ritter, lk. 10 jj.

klassihuvidele kohandatud riik, kus keskne koht on moraalikŭsimusil. Platoni moraal on läbi põimunud religioossusega ja on samuti reaktsiooniline. Kuid kõigest hoolimata on Platoni ideaalriigil ka progressiivne osa.

Vaadelgem lähemalt Platoni konstrueeritud ideaalriigi olemust niivõrd, kuivõrd see peegeldub „Utoopias".

Platonil riigi teke on ühtlasi õiguse teke. Nõue õiguse järele, mida Platon oma töös arendab, on tihedalt kokku kasvanud parima riigikorra taotlusega, nii et nad oma aluses langevad kokku. Platon jõuab järeldusele, et ilma õiguseta (õigluseta) ei saa olla parimat ühiskondlikku korda: pole tähtis indiviidi õiglane käitumine, vaid kogu ühiskonna rajamine õigluse-printsiibile. Platon jõuab välja kahesugusele õigusele: eraisikute (indiviidi) ja õigus ühiskondlikus mõttes. Parim riik on tõelikkuses õiglus ja õiglus võib ainult riigi vormis täie elujõu saavutada. Platonil on seega paralleelsus vaimu ja riigi vahel; iseloomustav on, et eetika ja poliitika sulavad vana-aja suurte filosoofide juures üheks suureks ainsaks probleemiks.

Platoni ideaalriik on eesõigustatud klasside tahte avaldamise organ. Platon ütleb, et „õiglus olevat mitte midagi teist kui tugevama eesõigus... võimu omab aga igas riigis just see element, kes valitseb."[136] Käsitledes „Utoopias" ühiskondlikku korda, lähtub Morus mitte nagu Platon valitsevatest klassidest, vaid (ühiskonnast) (rahvast)[137] ka seltskondlik ideaal Utoopias pole mitte platonlik. „Politeias" väljendub selgesti Platoni klassiseisukoht. Marx on öelnud, et „Platoni vabariik, kuivõrra selles arendatakse töö jaotust kui riigi kujundamise printsiipi, on ainult Egiptuse kasti(korra)de ateenlik ideaaliseerimine..."[138] Platonil on valitsejateks ja kõrgemateks ametisikuteks aristokraatiast põlvnevad inimesed (õpetatud-targad). See on joon, mis on ülekandunud „Utoopiale", kus samuti riigijuhtideks peavad olema tõeliselt õpetatud inimesde. See on teatud vaimse eliidi eristamine või veel enam

---

136 Platon, Politeia, lk. 20.
137 Utoopia, lk. 27 (Onckeni sissej.).
138 Kapital, lk. 254.

Kõrvutamine rahvaga. Kogu kasvatussüsteem Platonil arvestab eeskätt eeskuju kõrgemat, sinu mass jääb haridusest ilmale. Mõnse juures omistatakse kõigile inimestele tähelepanu, ka hariduse suhtes. Platoni riik on mõistusriik nagu Utoopiagi. Tarkusel (õpetatusel) on määrav koht inimisikuse hindamisel. Platonil jääb tarkus piiriliigeritud klasside eesõiguseks; kolmandal seisusel pole tarkust vaja (seisuste juures on tähtis inimese karakter kui isikuomistav tunnus – selga psühholoogiline moment tuleb arvesse). Inimese tähe pole Platonil vaba – inimene jääb klassi piiridesse, kuhu ta on oma sünniga määratud. Nii kangelt ei lähe mõnus. Kuid mis puutub riigivalitsejatesse ja teatava tarkade-filosoofide kihi olemasse, siis on siin ilmne mõnse juures Platoni mõju.[139] Mõnse juures nii aktuaalne (biograafiline motiiv) probleem filosoofide osast riigivalitsemisel on selgelt väljendatud just Platoni poolt. Kas Platon seisis omal ajal antiik-Kreeka tõelisuses sama probleemi ees oma isiklikus elus kui mõnus? Ka see on mõistetav! Platon jõuab probleemi juurde sama teed mööda kui Morus: olemasolevas ühiskonnas on ebaõiglust, pahesid, kurjust enam kui head ja õiglast. Kuidas leida vahendeid ühiskonna olemuse muutmiseks? On ühiskonna pahelisuses süüdi valitseja, valitsusaparaat või kogu ühiskond tervikuna? Platon ja Morus on arvamud, et kui niitte filosoofid ei saa valitsejaiks või valitsejad ei tegele põhjalikult filosoofiaga, s.o. poliitiline võim ja filosoofia (selle all mõeldud tarkust kui niisugust) ei lange oma olemuses kokku, niipea ei ole lõppu vastuoludel riigis ja Platoni ideaalriigil pole kohta maa peal.[140] Sealjuures Platoni ja vähemal määral mõnse juures filosoofia jääb väheste priviligeeritute eraõiguks ja on „... sinu massi jaoks võimatu asi".[141] Ka Platon on mõelnud nagu mõnski riigis filosoofe näha valitsejatele enam abilisteks kui tõelisteks valitsejateks. Mõlemad on jõudnud seisukohale, et vastuolu on lahendamatu.[142] Veel enam: filosoofid seisavad tugevas vastuolus riigijuhtidega. Platon märgib kahetsusega, et ta ei leid kaasaja-

---

139 Utoopia, lk. 52.
140 Politeia, lk. 213 ja Utoopia, lk. 12 jj.
141 Olitseia lk. 241.
142 Politeia, lk. 251 ja Utoopia, lk. 38. ja 35.

ühtegi riiki, kus valitseja oleks tõeline filosoof (tarkuse armastaja, südamlik ja tugev isiksus riigivalvuri osas) või omaks filosoofe hõuandjatena, ja jõuab välja vanasõnale: Ilu on raske![143] Platon arvab, et rahvamasside valmulikkus filosoofia vastu on tingitud ebatõeste filosoofiliste argumentide viimisest rahvahulka, sageli isiklikust lähtekohast tõlgendatuna on filosoofia kuulajaskonnale jäänud võõraks ja kaugeks.[144]

Platonil ei esine vaimse ja füüsilise töö ühendamist, küll aga Morusel ja see on tal uudne idee. Platoni elanikkonna seisustesse jagunemine on samal ajal seotud ühiskondliku tööjaotusega: iga seisus tegeleb oma spetsiaalse tööalaga. Alamatele klassidele jääb kaugeks ja tundmatuks ülim tarkus – filosoofia. Kuid ka selles küsimuses on siiski Utoopias jälgi platonismist: riigijuhid ja nn. kõrgemate huvide teenistuses olijad on vabastatud füüsilisest tööst (kohustuslikust põllutööst).[145] Kuid Utoopias ei tehta vaimseid saavutusi priviligeeritud klasside monopoliks, vaid tööst vabal ajal iga ühiskonnaliige võib end pühendada vaimsetele harrastustele. „Seega Platon püüab põlistada ekspluataatorlikku korda, vaimse töö lahutamist füüsilisest tööst, jaotumist valitsevaiks ja alluvaiks."[146]

Kuigi Morusel on valitsejaiks ka eriline vaimne aristokraatia, siis ei moodusta see iseeisvat klassi ega ole rahvast nii silmatorkavalt eraldatud. Ka Utoopias on juhtivad ametnikud valitud õpetlaste hulgast. Suur osatähtsus on haridusel-õpetatusel. Platoni eetika ühendab aadli vooruse teadmiste eesõigusega. Sealjuures mass siiski ebateadlikult kasutab teaduse saavutusi. Platoni riik pole mingi loomupärane, vaid ülikultiveeritud, kust eemaldatakse kõik igapäevane hall, et teha ruumi ülivooruslikule mõistusriigile. Platon seletab parimat riigivormi kui õigluse idee väljendust. Selles peitub järjekindel püüe välja rabeleda olemaolevast ühiskondlikust lõhestatusest mingisse ähmaselt piiritletud ideaalriiki. Selle riigi olemasolu kohta ütleb Platon ise,

---

143 Politeia, lk. 246.
144 seals., lk. 250.
145 Utoopia, lk. 52.
146 Aleksandrov, lk. 203.

et maapeal ei leidu teda kuskil. Aga taevas on ta võib-olla kui muster (eeskuju) esitatud neile, kes teda vaatlevad ja selle vaatluse järgi oma sisemust kujandada tahavad.[147]

Samasugusele otsusele jõuab Morus omagi „Utoopia" lõpul. Ka Moruse Utoopia on mõistusriik, kus õpetatuse ja kasvatatuse abil püütakse ühiskondlikest pahedest lahti saada. Mõistusriigi konstruktsioon sovis tol ratsionalismi perioodil veel enam kui Platoni ajal. Ka leiame me Moruse juures igasuguseid müstilisi termineid nagu „saar, mis ei asu kuskil", „veetu jõgi", „udune linn"jne. — sellised terminid on väga iseloomustavad Platonile ja temalt on hiljem edasi kandunud saksa humanismi, kus selline sõnade ja väljendustega mänglemine eriti oli moes.

Platon soovib oma riigi jaoks kultuuri ja teatavat määral ka luksust, aga kõike seda karmi kõlbluse raames. Luksus — kõlblus ja filosoofiline haridus moodustavad sünteesi Platoni ideaalriigi olemuses.

Üheks tähtsaks ja progressiivseks jooneks Platoni juures on suhtumine eraomandi vastu. Platon eraomandisse suhtub eitavalt, kuid „Politeias" me leiame siiski õige tagasihoidlikke ja kaudseid vihjeid, mis annavad oletada, et ta pidas kahjulikuks eraomandi olemasolu. Morus mainib otseselt oma „Utoopias", et eraomandi olemasolu ühiskonnas ongi kõigi pahede peaallikaks, ja tugib siin Platonile.[148] Morus „Utoopias" on resoluutsem, ta näitab konkreetselt ühiskonna olemust, kus puudub eraomand. Platon piirdub vaid pahe konstanteerimisega, kuid ta ei näita teed, kuidas sellest ummikust välja pääseda.

Juba eespool oli mainitud mõlema autori suhtumine valitsejatesse. Kuid tuleme veel kord selle küsimuse juurde, kuna see on väga aktuaalne mõlemas töös. Platon on seega arvamusel, et olemasolevas ühiskonnas on ebaõiglust enam kui õiglust. Kuid Platon teeb siin teatud reservatsiooni: ainult ~~ainult~~ linna regentidele, kui üldse on kellelegi lubatud valet öelda, siis ainult neile silmaspidades linna

---

147 Politeia, lk. 387.
148 Utoopia, lk. 36-39.

kasu; kuid see pole mõeldav kellelegi teisele mõnel muul juhul.[149] Kas pole see joon omane Machiavellile?

Platon ja ka Morus on ühisel arvamusel, et mehed haritud seltskonnast valitsevad enam raha ja au pärast kui soovist teha head üldsuse huvides.[150]

Platoni eesmärk on teha ideaalriigis iga inimene voorustikuks, seega ka õnnelikuks. Üks antiikse eetika põhijooni! Iga inimene peab üldsuse heaks tooma isikliku heaolu! Õiglus ei ole mitte ainult valitseja eralõbu, vaid see tuleb rakendada üldsuse kasuks.

Need on kõik jooned, mis kajastuvad küllalt reljeefselt Moruse „Utoopias." Kuid ka eetikas ilmneb Platoni klassiseisukoht: mass, s. o. talupojad, käsitöölised jt. seisavad ainult vooruse lävel — täielik vooruse õnnistus on langenud ainult riigijuhtidele ja õpetlastele. Sellisest vaatest on märgata jälgi ka Morusel, kuigi ta nii kaugele ei lähe. Ka Moruset on eriline austus õpetlaste, riigijuhtide ja kõrgemate ametnike vastu — siin võib märgata platonlikku ülimuskihi eristamise katset. Veel enam: Moruse ideaalriigis on orjade olemasolu.[151] Platoni kui orjandusliku ühiskonna ideoloogi juures on orjade olemasolu veel kuidagi mõistetav, kuid Morus asetab oma ideaalühiskonda 16. sajandil ka orjad? Kuigi Utoopia-riigi ei ole mitte antiikne orjus, on see asjaolu siiski raskelt mõistetav Moruse progressiivse maailmasuhtumise juures. Platon ei tegele orjadega peagu üldse, sest orjad tema arvates on vaid tööloomad, kelle olemasolu ei tule kirjelduse alla. Huvitav on märkida, et Platon peab põllupidajatele kohaseks iseloomujooneks mõõdukust? Kas pole see kohane joon inimrühmale, et see ei hakkaks olemasolevate ühiskondlike suhete vastu mässajaks, vaid jääks klassi piiridesse, kuhu ta on kord juba määratud. Sellevastu sõdurite seisusele on omane mehisus ja selline joon ongi just vajalik klassi liikmele, kelle peategevusalaks on peale välissõdade ja siseriigis mässude allasurumine. Seega Platoni ideaalriigis on kõik seatud nii, et säiluks tema klassi — aris-

---

149 Politeia, lk. 91.
150 Seals., lk. 28 ja 33; Utoopia, lk. 34 jj.
151 Utoopia, lk. 80 – 88.

tokraatia võim. Platon on äge türannia vastane (ta järgi türannia arenet välja demokraatiast). Platon püüab selgeks teha türannile, et ta ainult siis võib mõelda oma valitsuse kestvusele, kui ta mitte oma alamatele kui türann, vaid kui majaisa ja kuningas end üles näitab, mitte kui usurpaator, vaid kui oma omandi valitseja. Samasugusel arvamusel on ka Morus valitsejate suhtes.[152]

Mõlematel autoritel on ühine arvamus sõdade suhtes. Sõda on midagi ebaloomulikku julma ja inimsugu kahjustavat. Kuid kas igasugune sõda on ebaõiglane? Platon ja Morus vastavad ei! Õiglus seisneb selles, et sõpru kaitsta ja vaenlasi kahjustada, s. o. õiglane on kaitsesõda ja sõpru vaenlaste vastu abistav tegevus.[153] Siiamaani ollakse lähedalmarksistlikule vaatekohale! Kuid edasi ilmneb Moruses juba kolonisaatori huvid: õigustatakse tühjade alade asustamist (ilmne asumaade küsimus) ja eriti „sõjakate" rahvaste alistamist.[154]

Platoni ideaalriigis puuduvad kirjutatud seadusnormid. Sama joon ilmne ka Morusel.

Mõlema autori seisukoht on ühine ka naisküsimuses. Naine pole Moruse ideaalriigis võrdses olukorras mehega, kuid ta omistab suurt osatähtsust naisharidusele küsimusele (biograafiline motiiv — ta oma vanem tütar Margarita sai väga hea klassikalise hariduse[155]). Platon toob esile näite, kuidas Ateena naised võtsid sageli isegi osa sõdadest. Sama seisukoht ka Morusel.[156] Lafarque rõhutab siiski, et naine jäi ka Moruse ideaalriigis üldiselt alluvasse olukorda.[157]

Nii „Politeias" kui ka Utoopia-riigis esineb maaühiskonna ülistamise motiiv — teatud püüe lihtsuse, loomuliku loodus pärase poole, mida juba isiklikult igatses paiguti tagakiusatav Morus ja samuti Platon oma kaasaja ägedas klassivõitluse õhkkonnas. Lõpuks sarnasus kahe erineval ajastul ilmunud teose vahel peitub järgmises motiivis: nii Utoopia kui ka Platoni ideaalriigi elanikud ei hinda kulla ja hõbeda väärtust.

---

152) Politeia, lk. 345 ja 361 ja Utoopia, lk. 33 jj.
153) Sealsamas, lk. 14 ja seals., lk. 88 – 97.
154) Utoopia, lk. 92 ja 54.
155) Tarle, lk. 21.
156) Politeia, lk. 202 jj.; Utoopia, lk. 94.
157) Lafarque, lk. 50.

Platoni ideaalriigi vaimne elu on hellenistlik — selle maailmavaate sugemeid leidub ka Moruse loomingus. Platoni ideaalriik on siiski puhtakujuline klassiriik ja seal kehtiv võrdsus oli siiski vaid võrdsus priviligeeritute vahel.[158]

Platoni „Politeia" poldud mõeldud nagu „Utoopiagi" mingi praktilise poliitilise käsiraamatuna ja seda Platon ei mõelnudki. Platoni töö tähtsus seisneb selles, et ta omamoodi on valgustanud tolleaegsete sotsiaalsete olude vaatlemisviise. Poliitilise teooriana on see töö mitmetele riigifilosoofilistele suundadele osaliselt avaldanud mõju, ja seega ka Morusele. Platon konstrueeris oma ideaalriigi skeemi neis piires nagu seda lubas tolleaegne tegelikkus.

„Politeia" pole ainuke Platoni töö, mis avaldas mõju Moruse loomingule. Mainitavad on veel „Timaios" ja „Kritias"; viimases kõneldakse saarest Atlantidast, kus jälle on esikohal ühiskondliku õnnelikkuse saavutamise probleem. Oma viimases töös „Nomoi" Platon loobub „Politeia" paljudest utopistlikkudest seisukohtadest, püüdes anda oma poliitilisele õpetusele suuremat praktilist iseloomu.

Platon pole ainuke autor, kellelt Morus on saanud mõjustusi oma „Utoopia" kirjutamisel.

Küll vähemal määral, aga siiski on ilmne Aristotelese riigiõpetuse mõju. Ka Aristotelese järgi on kõigi suurte ühiskondlike vapustuste aluseks varanduslik ebavõrdsus. Kuid samas Aristotelese „ideaalne riik põhineb eraomandil, milleks on maa, töövahendid ja orjad. Aristoteles oma „Politicas" arendab põhimõtet, et „ühise kasu teadvus" ja püüdmus korraldada oma elu hästi on ainult inimese kui loomult poliitilise olendi iseärasuste avaldus. Aristoteles ei lahutanud veel ühiskonda riigist."[159] Kuid selles vaatekohas näeme me teatud sugemeid hiljem Morusele omasest sotsiaalse utilitarismi printsiibist. Ka Aristotelesel riigi õnn ühtub kodanike „hea eluga". Jälle Morusele sama seisukoht omane!

---

158 Volgin, lk. 19.
159 Aleksandrov, lk. 275 jj.

2. Varakristlike sotsiaalsete vaadete ja Püha Augustinuse maailmavaatelisi mõjutusi „Utoopias."

Peale antiikse Hellase riigiteooria on Morus saanud veel mõjutusi teistelt riigiteooria arendajatelt.

Ristliku-kristlus on õhtumaade poliitilise mõtlemise põhjalikult ümber kujundanud. Vastupidine suund antiikpolise ideaalriigile esineb kristlikus usundis — hämaram ja salapärasem vormilt. Siin ebaõigluse vastu on rakendatud ebamaised saatanlikud jõud kättemaksu printsiibi alusel. Olemasoleva pahelisuse kõrvaldamiseks oli leitud uus versioon. Lõpuks kristlus võtab ikka enam omaks jooned maapealseid võimuvahendeid tugevndava moraali kasuks. Maapealse riigi kõrvale astub jumala riik - civitas dei ja selle müstilise kujundamise kõrval ene kristliku moraali aspekti all. See civitas dei on ühtlasi armastuse riik — üldinimliku vabaduse sfäär ja üldise võrdsuse riik. Maised võimukandjad seisavad Pauluse järgi jumala teenistuses käsuga: head kaitsta ja kurja karistada ning inimeste seas võlist korda luua.[160]

Tuleb teha vahet varakristluse ja kristluse (hilisema) suhtes[161]; Morus sotsiaalsete küsimuste käsitlus tuleb arvesse kõigepealt varakristlus. Morus „Utoopias" on võimalik näha mõjutusi kristlikust moraaliõpetusest, eriti varakristlikust üldisest armastuskultusest. Morus kui tõsiusklik religioosne inimene ei saanud läbi utoopias isiklikest mõista ilma kristliku moraali oriseta utoopiate ettekspidamisis. Morus kui humanist nõudis ristiusu puhastamist hilisemaist lisandeist, s.o. varakristlike humaansete moraalinõuete taastamist.

Kristlik moraal ja filosoofia pole algusest peale nii reaktsioonilised kui ta selleks kiskaja tõlgitsuses. Ristluse tekkis paljudest kultuurisuundadest lüdetuna lagunenud Rooma riigi varemetes. Kristlus tekkis sotsiaalse protestiliikumisega teatava eklektilise usulise süsteemina, millesse ühendatud idamaade

---

160) Ritter, ex. 17.
161) Vipper, ex. 262 (praktika 18: Evangeelium vaim „ekumeenia" on õpetus).

rahvaste müstilisi vaateid, jumaliku messianismist sugemeid, elemente kreeka ja rooma skoitsismist, jooni epikuurlusest jne. Kristlus on seega elurõõvaste ja reaktsioonilis filosoofiliste süsteemikildude kogumik, millest on püütud kujundada mingit süsteemi. Et „uus maailmavaade, kristlus, oli juba märkamatult tekkimas üldistatud orientaalse, eriti juudi teoloogia ja vulgariseeritud kreeka, eriti stoilise filosoofia segust."[162] Antiikse Rooma lagunева ühiskonna rüpes tekkis algul progressiivset osa etendav kristlik filosoofia ja usund. Vanad usundid ei suutnud enam küllaldaselt lohutust pakkuda ummikusse sattunud ühiskonna kõigidele klassidele ja kihtidele, sest „. . . need olid ju Rooma nivelleeriva jõu poolt hävitatud ühiskondliku suhete fantastiline peegeldus."[163] Oli vaja uut usku, mis poleks ühiskonnas tarvitatud vahendusliku rahaga inimeste vahel ja oleks suutnud lohutust pakkuda mingi konstrueeritud ideaalse maailma abil. Et „. . . kristlus oli oma tekkimisel rõhutute liikumine: see tekkis esiti algul orjade ja päriorjusest vabastatute, vaeste ja õigusteta, Rooma poolt alistatud ja hajutatud rahvaste usundina."[164] Kristluse tekke on algul progressiivne nähtus — selle peamised kandjad juudi filosoofid — olles alistatute usk. Juba tõsiasjade hakatakse vana-kristluse demokraatlikku vaimu käsitama kitsenduseena. Kristlus oli uus usund, mis sobis uuele etapile orjanduslikus ühiskonna ajaloos. Kristlus muutus aga varsti valitseva klassi usundiks ja sellena on ta keskajal olnud töötavate masside julma ekspluateerimise relvaks. Kristlus muutus valitseva klassi võimsaks ideoloogiliseks relvaks, saavutades kõrgpunkti keskaja askeetlik-skolastilises maailmavaates.

Moonelle on avaldanud mõju vana-kristluse ülekiin armastuskultus, vendluspõhimõte ja enesemandi eitamine. Mõju on peamiselt mainitav moraalikäsitluses, ei näe aga ilmus ja isegi poliitilist võimudaotlusi kiristi kui moraali aspekti all: kui õiguse võitlust

---

162) Ludwig Feuerbach, lk. 50.
163) Aleksandrov, lk. 463.
164) Marx ja Engels, Teosid, XVII k. II osa, lk. 405.

õiglusetuse vastu, hea võitlust halva vastu, kuigi see kitsas vaatekoht peaasjalikult humaansuse seisukohart lähtudes tõelisuses on küllalt karm ja halastamatu võimupoliitika.[165] Esimese sajandi vara-kristluse dokumentides väljenduvad küllalt progressiivsed vaated sotsiaalsete vahekordade arvestamisel. „Eitades algaegadel igasugust rituaalsust, suunas kristlus oma jutluse ilma erandita kõigi poole „heehea ja kreeka mehe poole", orja ja tema isandi poole, mehe ja naise poole. See tunnustas inimeste võrdsust patus, võrdsust jumala ees üldise õigusetuse fantastilise peegeldusena."[166]

Luka evangeeliumis ja „12. apolistli õpetuses" väljendub üldine vendluspuntsiip: ära väsi andmast; ei, anna, ära ahnitse vaid endale ja ära tagane andmast vajajale! Ühiskond on tervik, vara kuulub kõik ühiskonnale ja seega ka järelikult igale inimesele.[167] Ühiskonna liikmete taotluseks on vaeste abistamine. Iga ühiskonna liige peab töötama põhimõttel: kes ei taha töötada, see ei pea ka sööma.[168] Siin ei ole märgata jälgi eraomandi olemasolu õigustamisest. Ideaalseks vormiks on ühiskondlik omand. Luka evangeeliumi autor mõistab tolleaegset ühiskonna olemust, näeb vaesuse ja rikkuse olemasolu ühiskondlike vastuolude põhjusena. Olemasolevas ühiskonnas nähakse kõrvuti äärmist viletsust ja suurt rikkust; orjade kui tööloomade rasket seisukorda. Orjade väga rasket olukorda (ja seda on nenditud) ja ka orjuslst vabastamist on soovitav humaansel isandal teha enda iniatsiatiivil.[169] Kuid ka Luka evangeeliumi autor on oma klassipiiratuse kammitsais, väljendades tolleaegse rahaaristokraatia klassivaateid. Ta töö väärtus seisneb selles, et ta annab edasi ideid ja tendentse omal epohhil, s.o. teise sajandi keskpaiku.[170]

Kristlus suhtub vooruse probleemi teisiti kui Platon (kristlik seisukoht omane ka Morusele, kuigi mitte absoluutselt). Ristiusus räägitakse valjust vooruslikkusest, kuid vara-kristluses on ka „vaimust vaesed" vastuvõtlikud voorusele. Üheks suurimaks vooruseks on inimese südamepuhtus. Õndsad on need, kes oma-

---

165) Ritter, lk. 186.
166) Aleksandrov, lk. 464.
167) Vipper, lk. 263.
168) seals., lk. 264.
169) seals., lk. 264.
170) Vipper, lk. 276 jj.

vad puhta südame. Vara-kristluse üldine armastuskultus kõigi ühiskonnaliikmete vastu on Utoopia riigis kohandatud inglase mentaliteedile. Morusel on „Utoopia" kirjutamisel olnud teataval määral mõjustajaks Luka evangeelium; ka töös on paiguti näha vihjeid Luka üksikutele väljendustele.[171]

Luka evangeeliumis esinevad sotsiaalsed vaated on siiski vaid puhtakujuliselt filantroopilised, neis avaldub teatud püüe moraalseks üleolekuks. Tuleb aga märkida, et neis seisukohtades ei leidu ühist kommunismi ei ka sotsialismiga, mille teostamine oleks õiuti ka võimatu orjavalduslikus ühiskonnas.[172]

Ütleb Marx, et „eks ole ju ristiuskki häält tõstnud eraomandi, abielu ja riigi vastu? Eks ole ta selle asemel jutlustanud heategevust ja kerjamist, tsölibaati ja lihaseuretamist, kloostrielu ja kirikut? Kristlik sotsialism on ainult papi pühitsetud vesi aristokraatide pahameele õnnistamiseks."[173]

Nagu Moruse biograafias nägime, on ta 15. sajandi 90.-aastail lähemalt tutvunud Püha Augustinuse töödega. See süvenemine Augustinuse loomingusse jättis mõju ka Moruse enda ideoloogiasse. Tarle on eriti rõhutanud Augustinuse mõju „Utoopias." „Utoopia" omab nii faktilise kui ka loogilise seose Platoni ja Augustinuse ideeliste suundadega. Siiski Augustinuse mõju ei tundu olevat nii ilmne kui Platoni oma. Kuid vaikida ei saa sellestki.[174]

Augustinus kirjutas oma „De civitate Dei" („Jumalariigist") ajavahemikus 413 – 427. Sel Rooma riigile hirmsal ajal (barbarite sissetung impeeriumi), purunes vana maailmavaade, andes aset uuele. Rooma maailmariigi kokkuvarisemine, katastrofaalne suurriigi hukk, mis tallas jalge alla igasugused traditsioonid, purustas rooma eklektilise kulteeurilise konglomeraadi, milles ilmekalt oriendi mõjud. Sellel format-

---

171) Utoopia, lk. 9, 27 ja 37.
172) Vipper, lk. 264.
173) K P M, lk. 45.
174) Tarle, lk. 167 jj.

siooni lagunemise perioodil valmis Augustinuse „De civitate Dei". Formuleering, mille Augustinus oma mõtteseunale andis, ei ole uustestamentlik, vaid vara-kristluse loomuliku õiguse produkt, milles kristlikud ideed segunesid hilisantiikse filosoofiaga. Augustinuse järgi on elu kahe linna – hea ja kurja – kurädi- ja kristliku[1] moraaliga maailma võitlus. Paljudes kohtades on ta puudutanud sündmusi idamaade rahvaste ja rooma ajaloost. Augustinus ei piirdunud ka enam puhta abstraktsiooniga, vaid püüdis antud konstruktsiooni täita reaalsusest võetud konkreetsete andmetega. See hea- ja kurja vaheline võitlus on keskne problem ka Utoopialaste eetikas kui ka kogu ühiskondlikus mõtlemises.

Augustinuse järgi on inimeste tegevuse eesmärgiks loomulik elutarviduste rahuldamise püüe. Vägivald ja sõda on midagi ebaloomulikku. Ta astub igasuguse poliitika vastu, mis oma võimutaotlusi teostab toetumata õiguse printsiipidele. See joon on omane nii Augustinusele kui ka kogu mõtlemisele keskajalkristlik valitseja seisab mitte oma egoismi teenistuses, vaid jumala valitsuse all. Valitseja huvi ei saa ega tohi olla valitsemisvõimu tahe ja iha, vaid alamate heaolu eest hoolitsemine. Moraalseks põhiteesiks on alandlikkus ja kuulekus jumala tahte ees, ja sealjuures teadmine, et valitseja on ka ainult inimene oma inimlike omaduste ja nõrkustega.

Õigeane on sõda, mida peetakse tõelise ja ehtsa üldise rahutaotluse pärast. Kui sõda on kantud võimutaotlusist, siis pole selle riigi valitseja mitte kuningas ja rahva huvide kaitsja, vaid türann ja seega saatana käsilane.

Neis vaateis on palju sarnasust Moruse tõekspidamistega. Moruse riigivalitseja pole enam jumala teenistuses, vähemalt ei leia selle erilist mainimist, vaid rahva teenistuses. Sõjaprobleemi lahendamisel on Moruse vaade peagu sama.

Augustinuse moraal on tavaline kristlik moraal, kuigi mõningate antiikse eetika osistega läbi

---

175 Ritter, lk. 20.

põimitud.

Morusele on avaldanud (eriti Erasmuse kaudu) mõju varakristlusest Hieronymos.

Ta on olnud tuttav ka Scipio-ringi vaadetele (nagu seda kirjeldab Cicero), kes juba esitab uue inimkonna ideaali. See ühiskond peab olema kõrgelt haritud ja juhitud antiikaja ideaalidest; selles ühiskonnas peab moraal olema õigluse, mõõdukuse ja armastuse-vendluse (vara-kristlik joon) koordineeritud seos. Siin avaldub püüe jõuda välja mingile absoluutsele ilusale ja heale; usutakse inimloomuse headusesse: inimene on looduslikult loodud relvadeta, ta ei ole loodud mitte valnu, vaid sõpruse jaoks.

Mainitud joonte olemasolu on ilmne ka Moruse ideaalriigis, ja selles avaldub renessansile vastuvõetav ja omane ratsionalistlik ellusuhtumine.

3. Erasmuse maailmavaatelisi kajastumisi Thomas Moruse „Utoopias."

Erasmus Rotterdamist, üks tuntumaid humaniste Lääne-Euroopas, on huvitav kuju renessansikirjanduses nii oma isiku kui ka loomingu mõttes. Teda on tavatsetud (eriti saksa autorid) nimetada saksa humanistiks, kuid tegelikult on ta rahutu hingeeluga rändaja — isamaatu kosmopoliit. Erasmus, Moruse kaasaegne ja isiklik sõber, on mitmeti sarnane Morusele lõhestatud hingeelu ja kompromissitaotlusega oma isiklikus elus vaimuliku või ilmliku võitleja osas.

Erasmusel on õnnestunud enim teistest humanistidest ühendada antiikne maailm kristliku moraaliga.[176] Ja selles on Erasmus suutnud enim teistest humanistidest olla eeskujuks Morusele. Maailm, nagu seda kujutas Erasmus, oli läbitud puhtast klassika vaimust (Cicero, Horatius, Plutarchus jt.) ühenduses piibelliku moraaliga. Seose oli leidnud paganlik antiikmaailm ja kristlik vaimne areng. Klassika on Erasmusel vaid vorm, ta valib antiiksest vaimsest pärandist need elemendid, mis oma eetilistes tõekspidamistes lasevad ühendada kristliku eetika ideaalidega. Ja selle vaatekohaga on Erasmus, kuigi ta perioodi järgi kuulub hilishumanismi, uus. Kristliku vaimu ja ideaalide ühendamine antiikse pärandi parimate osistega oli probleemiks olnud juba ühel humanismi isadest - Petrarcal. Ta järglased, olles huvitatud peamiselt antiiksuse vormiilust, olid selle seose kaotanud. Erasmus püüdis elustada seda suunda uues sajandis uute meetoditega. Seda eesmärki taotleb ka Moruse eetika ja religioon Utoopias. Erasmusel oli dualistlik ettekujutus võitlusest vana ja uue kultuuri vahel. Ühel pool oli klassikaline kirjandus, teadus ja haridus-kasvatus kui terve ja harmooniline vaimne maailm vastu keskaegset mõtlemisviisi, mis on ebateadlik, lausa obskuratistlik-konservatiivne, üldse tagasikiskuv kultuuri suhtes.

---

176) Huizinga, lk. 109.

Vanemad humanistid kasutasid antiiksust veel teataval määral monopolistlikult, et oma teadmiste rohkusega avaldada mõju, mis aga suuremale osale rahvast jäi mõistmatuks. Erasmus aga oma ehtsa armastusega inimkonna vastu ja oma üldise haridusenõudega, tõi klassikalise vaimu alla inimeste juurde niivõrd kui seda suutis ühe 16. sajandi kristlase hing. Kuid ka mitte kõigi inimeste juurde. Tuleb arvestada seda, et need tööd olid kirjutatud ladina keeles ja seega mõistis neid lugeda vaid kõrgem haritud seltskond. Erasmus tahtis siiski, et antiiksesse pärandisse suudaks tungida iga inimene; sellest järgneb Erasmuse soov teha ladina keel tõeliseks internatsionaalseks keeleks. See jäi vaid sooviks, mida suudeti teostada küll näiteks Pariisi üliõpilasringide raamides, mitte aga rahvamasside keskel.[177] Kuid kas Erasmus olekski saavutanud maailmakuulsuse, kui ta oleks kirjutanud emakeeles? Tuleb eelkõige mõista ajastut, milles elas Erasmus. Renessansiajal oli ladina keel rahvusvaheliselt vähemalt kõrgema seltskonna hulgas küllaltki levinud. Erasmuse peateos, mis eriti tuleb arvesse ka Moruse „Utoopia" geneesi käsitlemisel, on „Moriae Encomium". Sama Erasmuse elutöö põhitoon on omane ka ta teistele töödele, eriti „Enchiridion militis christiani"le.

Erasmus ei suuda taluda ühiskonnas valitsevat õiglusetust ja ebavõrdsust, et maailm austab neid, kes pole seda mitte väärt, et inimesed oma harjumuste ja mõttelagedusega ei suuda näha asju nende tõelises olemuses.[178] Ka Morus leiab, et riik oma auametite, isamaaarmastuse, rahvusliku uhkuse, igasuguste toreduste iha ja aadliseisuse priviligeeritusega on vaid narrus.[178] Kõigi kangelastegude peamiseks allikaks on sõda — kõigest rumalam ja mõttetum nähtus ühiskonnas! Erasmusele näib, nagu oleks rumalus mingi spontaanne energia, milleta keegi ei saa läbi!

Võib tõmmata teatavaid paralleele Moruse „Utoopiaga" seoses Erasmuse vaatekohaga valitsejate võimu üle riigis. Kõik sündmused riigis toimuvad ühe inimese, s. o. valitseja tahte avalduse kaudu.

Erasmuse „Moriae Encomium" is naerdakse kõige narriliku üle elus, mida leidub igas olukorras, igas tar-

---

177) Huizinga, lk. 45.
178) Sealsamas, lk. 55. ja Utoopia, lk. 70 jj.

gas mõtteviisis, igas tegevuses; naeldakse sarkastiliselt elu kui sellise üle, ironiseeritakse kaaslaja vaimse elu madalate ja kitsaste dimensioonide üle, ülevtatakse selles kriitikas isegi renessanss kui selline.

Mitte ainult Erasmusele, kaid kogu renessansile on omane teatud ideaal rahust, harmooniast lihtsas ja loomulikus miljöös. Tõde ja loomulikus!

Ka Morus annab vahmuslikus vormimuses, et humanismi mõttes lihtsus-loomulikus laseb harmooniliselt klassilise maailmatarkusega ühendada.[179] Kas ei peitu selles vaates teataval määral askeetlik maailmast põgenemine? Erasmuse elunäideaal on siiski Morusse omast elunäärsem ja kaugem. Selles ideaalis peitub Erasmuse soov vabaneda maisest tegevusest ja pälgus kõige ebapuhta ja õigluseta vastu elus. Erasmuse igatsus on vahu, kuid see õpilase raamatukogu vahu. Kabinetiõpetlane Erasmus on Morusest elunäärvahu, keda lausa häiris 16. sajandi majanduslik ja poliitilis-usuline võitlus. Morus sellevastu ei kartnud lülituda täie energiaga poliitilisse võitlusesse ja isegi seda ise juhtida. Erasmus püüab aga hoiduda viimse võimaluseni sellisest pingelisest võitlusest ja alates sellises olukonnas teeb temas soov kloostrisse jäärel. Ühiskondlike probleemide suhtes ei[180] suuda Erasmus orienteeruda, ka ajalugu ta ei tunne. Erasmus leiab, et inimene peab jäädema oma loomuse sunnile, mis algselt inimeses on loodud puhtana ja tervena.

Erasmus on siiski kahtlemata realist oma vaatamata teadmiste otsinguga realiteedist. Temas on mingi vahutu, kirglik otsinguteejänu une ja parema järele, samal ajal soob neist tänuvaastatust vaadeda vaikses miljöösse, lihtsat elu elavate inimeste keskele.

Erasmus tahtis näha asju nende tõelisuses, tungida tegelikkuse vormide mitmekesisusse; kuid oma otsinguis ja vaatlusis ei lähe ta kunagi kaugele, ta ei tungi loodusse saladusisse sellisel määral nagu hiljem Leonardo da Vinci, Paracelsus jt.[181] Teda huvitab maailm nagu ta meile on esitatud! See maailm, mida näeb Erasmus, ei ole aga tänapäevane 16. sajand, vaid see asetsek tugeva kadumise kaari all. Kirjanduslikus ideaalis ja tõdemuse vahele on tunginud antiikne väljendusvorm.

---

179) Ritter, lk. 193.
180) Huizinga, lk. 113.
181) Scaliona, lk. 123.

Erasmuse töödes puudub küllalt elule lähedane joon. Morusele on samuti omane tugev loodusvaatluse ja loomulikkuse rõhutamine, kuigi teisiti kui Erasmusel. Tema „Utoopia" esimeses osas esitatud kriitika on otsene kaasajale, kuid teises osas antud uue ühiskonna kavand pole samuti enam 16. sajand. Siin on ennetatud kaasaega sotsialistliku mõtte arendamise näol, kuid palju on võetud mineviku ajaloolisist epohhidest antiikse-hellenistliku ja kristliku moraali aspekti all. Erasmus ripub moraalikusimusis enam isiksuse küljes kui Morus. Ühiskonna suhtes oli Moruski vaatleja ja nähtuste passiivne tõlgendaja. Ainult reformatsiooni ajaloos Morus suutis tõnmata lõplikke piire, samal ajal Erasmus, kui määravat suunda anda suutev isik kirikutülis, lahkus vabatahtlikult võitlusarenilt.

Erasmus oli täiesti patsifistliku hoiakuga apoliitiline kuju. Erasmus ütleb sõja kohta, et inimesed on halvemad kui loomad, kelledest ka mitte kõik ei võitle, vaid ainult kõige metsikumad. Ja nad võitlevad vähemalt mitte selleste „kuratliku kavalusega" tehtud masinatega nagu inimesed. Loomad võitlevad oma järglaste või toidu eest, kuid inimeste sõjad on peamiselt kantud auahnusest, vihast, ihadest või teistest sellelaadilistest hinge haiglasist kujutlusist. Ükski sõda ei lõpe nii õnnelikult, et ta mitte rohkem kurja kui head teeks.[182] Erasmuse vastuseis sõdadele ilmneb ka Inglismaa ja Prantsusmaa poliitiliste vastuolude suhtes, kus teda vihastab nende riikide võimupoliitika karm iseloom.[183] Selles osas on tal täielik üksmeel Morusega, kes samuti peab põhimõtteliselt sõda mingiks ebaloomulikuks metsikuseks inimkonna ajaloos. Kas pole selles küsimuses mõlemad saanud mõjustusi Platonilt? Erasmus leiab, et sageli elus kõige üllam õiglus on sageli praktiliselt suurim ebaõiglus. On sageli valitsejaid, kes esiteks seda teevad, mida nad tahavad, ja alles siis otsivad üles ühe või teise õigusnormi, et oma teguviisi juriidiliselt õigustada.[184]

Erasmus seisis enam kui Morus eemal praktilisest elust ja mõtles küllalt naiivselt ühiskonna pare-

---

182) Huizinga, lk. 90.
183) seals., lk. 88.
184) seals., lk. 90.

mustamisvahendite üle. Ta seiserkohad parema riigikorra loomise üle olid primitiivsed nagu see tol ajal oli sagedane nähtus tugevate eetiliste kalduvustega õpetlaste juures. Põhiolemuselt oli ta siiski nagu Moruski revolutsionäär, kuigi ta sellele ei mõelnud, et oma progressiivseid ideid kunagi ellu rakendada. Ka ta sõprus poliitikute ja juristidega pole teda palju muutnud, kuigi on arvatud, et peale Inglismaale külaskäiku on tema maailmavaates toimunud muutus.[185]

Majanduslikke probleeme nägi Erasmus idüllilises lihtsuses. Valitsejatelt loodab ta mittesegamist kiriku asjusse. Ka Moruse vaade on kiriku ja riigiaparaadi lahutatus. Reformatsiooni suhtes oli Erasmus nagu Moruski luterliku suuna vastu. Erasmuse taotluseks oli kristluse puhastamine keskaja uutest lisanditest ja väärtõlgendusist. Staalia humanistidest ta oli enim tuttav Lorenzo Valla töödega, varakristlikest kirjutajaist etendas domineerivat osa maailmavaate mõjustajana Hieronymos.

Kosmopotism, mis on omane peagu kõigile humanistidele, oli seda enam iseloomustav Erasmusele. Ta oli omaette rahutu rändaja, kelle on iseloomustav teatud kaugenemine sünnikoha keelest ja kultuurist. Erasmusel oli isegi tunne, nagu ei mõistaks sünnimaa rahvas teda ja kogeini vihkaksid teda. Pariis, Rooma, Inglismaa on aegajalt ta lühikesteks peatuskohtadeks, sageli on ta elukoht hoopis teadmatu. Inglismaal on ta viibinud rida kordi, kuid õieti koduselt ei tundnud ta end siingi.

Võib öelda Erasmuse nagu ka Moruse kohta, et ta elutraagika peitub selles, et ta oli mees, kes paremini nägi uut ja tulevast kui kiegi teine, kes tahtis end lahti rebida vanast, kuid samal ajal ei suutnud ka veel uut täielikult haarata.[186]

---

185) Huizinga, lk. 34.
186) Seals., lk. 201.

Thomas Morese „Utoopia" kirjutamisel on selga ellekõige mõjustajaks Inglismaa kui ka kogu ääne-Euroopa kahasaeg — 15. ja 16. sajand. Tiselt poolt avaldavad mõju kristlikud inimlikkuse vabadustaotlused, varakristluse üldine armastuskultus; — riik ja individ — riik ja ühiskond — nende mõistete omapärane suhe, suur ja vastuoluline traditsioonide muutumise kompleks, mida on püütud antiikajast peale lahendada ja ka mitmed ühe konkreetse olemise piirnial.[187] Kristlus püüdis energiliselt lahendada seda probleemi ta lähtepunktist alates, et jõuda kord rahuldavale sünteesile.

Vaadeldes Morese ühe ühiskonna etappe, kõigepealt tõsisem silma juba nõudmisest ta eriline hiivi Platoni vastu. Selga Morsele on avaldanud küllalt märkimisväärselt mõju platonism, ellekõige Platoni „Politeia." Nii „Utoopia" esimeses kui ka teises osas ta juhib sageli tähelepanu Platoni vaadetele vastavas küsimuses, ja mõnes kohas on püüdnud isegi paralleeljooni tõmmelda „Politeiaga." On arvatud, nagu näiteks Oncken, et ilma Platoni riigiidee eeskujuta poleks Morus üldse seda raamatut kirjutanudki.[188] Oncken on sellega siiski palju öelnud, kuigi kahtlemata on selles tõde, sest antiikse Kreeka ideaal riigistruktuurist on avaldanud Morsele juba nõudmises mõju.

Ka Erasmuse „Moriae Encomium" is esinevate põhivaadete kajastumisi leidub „Utoopias." Ka sama autori „Uus testament" (ilmunud 1516, aga Morus kui Erasmuse sõber oli selle tekstiga tutvan juba varem) on hoiatanud Morust, viimase mainitud teose ja „Utoopia" vahel on ometi küll enam kontrast.

On mainitav veel Tacituse „Germania" mõju.[189]

Selga antiikseid eeskujusid mingist „õnnelikust saarest," vana-kristluse progressiivseid jooned, inglise kodanlase elunõudmus otsingulendjäänu ikka uue ja parema järele, kangelelt kaubateedelt naasnud inglise kaupmeremeeste jutustused poljudest maadest ja rikkidest — kõik see on olnudki ja tausta, millele Morus ehitas oma ühiskonna kontuure. Suured avastused — ookeanide vallutamine ja kolooniate haaramine või ise juba teatava olukorra, kus oli võimalik midagi koopiamut alustada ja üles ehitada.

187 Ritter, lk. 6ff.
188 Utoopia, lk. 26.
189 Smith, lk. 606 ja Chambers, lk. 126.

V Inglismaa 16. sajandi tegelikkuse kriitika Thomas Moruse „Utoopias."

1. „Utoopia" üldiseloomustus.

Moruse „Utoopia" on eelkõige omaaja produkt, kasvanud välja Inglismaa 16. sajandi kõikuva vana majandussüsteemi baasil, uue areneva ühiskondliku formatsiooni lävel. Tutvudes lähemalt „Utoopia" sisuga, leiame me ju siin igal sammul inglise kaasaegsuse jooni.

Moruse „Utoopia" tähtsus on seda suurem, et ta julges ajal, mil kapitalistlik kord arenes alles tõusvas joones välja, kindlasti eitavalt suhtuda selle formatsiooni kõigisse külgedesse, kõigisse pahedesse. Ta ei näinud uue areneva progressiivsust võrreldes mööduva lagunevа formatsiooniga, kuid ta polnud selleks võimeline omaaja kammitsais.

Esimene osa „Utoopiast" annab terava, sageli iroonilise kriitika tolleaegsele ühiskondlik-poliitilisele korrale Inglismaal 16. sajandil, olles tõeliseks dokumendiks tolleaja majanduslikule ja poliitilisele elule.[190]

Sel ajal Inglismaal ristusid areneva kapitalistliku epohhi suunad vana feodaalse ajastu suhetega (feodaaligandite märkimisväärne olemasolu), seega areneva uue antagonismid vana manduvaga.

„Utoopia" on raamat, milles esimesena on küllalt selgelt formuleeritud rida põhimõtteid, mis on iseloomustavad hilisema aja sotsialistlikele õpetusile. Morus kui humanist tundis hästi antiikautoreid, kellede tõis esineb rida selliseid mõtteid, mida Morus annab aga teistena uues vormis, millises ulatuses pole suutnud anda antiikkultuur, kus sellised seisukohad on väljendatud enam mõtlekildudena. Morus oli humanist ja seda arvestades „Utoopia" oli re-

---

190 Malein, lk. 224 (Petrovski ülevaade).

nessansi küll hilisrenessansi toode ja seega tähendab teatud määral antiikmaailma taassündi.[191] Tarle väidab, et „võib julgelt öelda, et 16. sajandil tunti Thomas Morus kui inglise lord-kantslerit, aga 19. sajandil kui „Utoopia" autorit."[192]

Kuigi on „Utoopias" sugemeid platonismist, siis pole see mõju määrav. Ei tule unustada, et nälteks utoopialaste eetika-moraal, millel on keskne koht Utoopia ühiskonnas, ka osalt maailmavaade, on enam epikuurlik kui platonlik. Ka Morus ise seisab varasemate ja hilisemate humanistide vahel. Humanisti elujaatavusega ühineb realistlik maailmasuhtumine, mis eriti iseloomustab Morust. Siin ilmneb teatud lahtikiskumine keskaja kivinenud dogmadest ja eluideaalidest, selle asemel domineerib ikka enam optimistlik elurõõm ja eriline reisimiskirg. „Utoopias ei puudu ka ratsionalistlik ellusuhtumine, mis on üldse iseloomustav renessansile. Huvitaval kombel on need ratsionalistlikud mõtted ja tolerantlikud vaatlused omased inimesele, kes oli truu katoliiklane ja ei seisnud isiklikus elus kaugele asketismist.[193] „Utoopias" on humanistlike elementide ja täiesti modernsete ideede süntees, Inglismaa tolleagsest tegelilikkusest lähtunud uued kontseptsioonid liidetud ühiseks terviklikuks mõtete kompleksiks. Ühelt poolt on esitatud tabav kriitika ja lõikav satiir riiklike ja majanduslike institutsioonide vastu, teiselt poolt helge optimism tuleviku suunas. Kuid samas Moruses tekkib kahtlus: kas ollakse kõike seda praktiliselt suuteline ellu viima? Morus oli kahtlemata sügavate ja kainete mõtetega tulevikuinimene ja ta „Utoopia" on palju enam kui vaimukas kirjanduslik teos, kuigi tas oli palju vasturääkivusi nagu Moruse isiksuses endaski. Moruse ratsionalistlik argumentatsioon avas esimese etapi sotsialiku mõtte arengus. 16. sajandi ratsionalism vabastas ühiskondliku mõtte arengu seni valitsenud religiooni udust. Moruse elukindel moraal, tema üleskutse terveks looduslikuks inimese olelelukS, ka tema utilitarism omasid tema epohhis suurt revolutsioonilist tähen-

---

191) Malein, lk. 5 jj. (Volgini sissejuhatus).
192) Tarle, lk. 204.
193) Michels, lk. 16 jj.

dust. Hoolimata vana feodaalklassi mõningatest järelandmistest ja ka vastulausetest, jääb Morusel suuri teeneid uue maailmavaate arenguloos.[194]

Nagu juba mainitud, „Utoopia" esimeses osas käsitellakse peamiselt Inglismaa tolleaegset reaalpoliitilist olukorda ja sotsiaal-majanduslikke olusuhteid. „Utoopia" teises osas on antud ideaalriigi kujutus, läbitud ohtra võrdleva kriitikaga 15. ja 16. sajandi realiteedi suhtes.

Vaadelgem lähemalt Moruse poolt esitatud ideaalriigi olemust!

„Utoopia" esimene osa on kriitiline analüüs tolleaja Inglismaa tegelikkuse üle, olles tõeliseks dokumendiks 16. sajandil kapitalistlike tootmissuhete süvenemisest tekkinud murrangu kohta Moruse kui kaasaegse kaudu. Moruse seisukoht on, et eraomandi eksisteerimise juhul pole mõeldav ühiskondlik heaolu. See oli ebaõigluse ja ebavõrdsuse dateerimine 16. sajandi Lääne-Euroopas.

Sellevastu „Utoopia" teises osas Morus püüab konstrueerida uue porema riigitüübi visandi. Morus asetab endale ülesande konkreetselt näidata, kuidas võib organiseerida ühiskonda ilma eraomandita.

Utoopia riik asub üksikul saarel, millel on 54 võrdse suurusega linna, mis asuvad teineteisest võrdsel kaugusel. Renessansi ratsionalism! Utoopia linn koos teda ümbritseva maa-alaga moodustab omaette majanduslikku üksuse. Utoopia ühiskond kujutab endast nagu mingit linnade föderatsiooni. Põhiline majanduslik rakk on perekond, kes tegeleb mingi kindla käsitööalaga. Perekonna töö seisab ametisikute kontrolli all, kogu oma töö produktsiooni ta annab riigile, kuna ka tootmisvahendid kuuluvad riigile. Utoopias perekond kui põhiline majanduslik rakk (üksus) koosneb peamiselt sugulassidemeis olevaist isikuist (igas perekonnas on 10–16 täiskasvanud isikut). Iga perekonna vanima meesliikme tööala on ühtlasi kogu perekonna tööalaks. Utoopias kehtib perekondlik-käsitööndusliku süsteem. Ta reaalseks prototüübiks on keskaegne käsitööndusliku kord, mis Moruse ajaks oli ka-

---

194) Malein, lk. 19 (Volgini sissej.).

dumas kaubanduskapitali sissemurru tõttu.[195]

Puudub eraomand maale. Linnade lähedal asuvad suured põllumajanduslikud (kollektiiv)ühismajandid. Igas majandis töötab 40 kodanikku. Neis majandeis peavad kordamööda töötama kõik linnakodanikud; hoogtööde perioodil aga võtab kogu linnade elanikkond tööst osa. Iga kodanik peab kaks aastat töötama põllumajanduses, iga aasta ½ töötajaist vahetatakse välja uute vastu linnast. Põllundus ei eksisteeri kui iseseisev töö- ja kutseala, see on üks Utoopia ühiskonna huvitavamaist iseärasusist. Kuigi Utoopias põllumajandus omab suurt tähtsust, siiski kõigi kodanike põhikoht ja kogu töö keskus on linn. Siin on Morusel arvatavasti olnud eeskujuks antiikse Kreeka väikeste linnriikide vorm ja on püütud omamoodi lahendada vastuolu maa ja linna vahel, mis pole aga mõeldav kapitalistlikus formatsioonis.

Peamised tootmisalad Utoopias on põllumajandus, karjandus ja käsitöö. Tootmisriistade kohta ei ole midagi konkreetsemat teada, arvatavasti on mõeldud Moruse kaasajal kasutatavaid tööriistu. Vihjeid mingitele tootmistehnilistele uuendustele siiski leidub, ja see idee kui selline on juba progressiivseks jooneks Moruse ajal. Siiski vaatamata feodaalaegsele tootmistehnikale on kohustuslik tööaeg riigis aimult kuus tundi. See lühike tööaeg on saavutatud sellega, et kõik töövõimelised inimesed on rakendatud tööprotsessi ja töö on organiseeritud ratsionaalselt. Tööst vaba aega kasutatakse puhkuseks ja oma vaimsete teadmiste täiendamiseks. Kõrgemad ametnikud ja teaduse alal töötajad on vabastatud tootmistööst. Toodetud varade tarbimine on piiratud olstarbeka vajadusega; osa kodanikke saab materiaalsete hüviste jaotamisel absoluutselt võrdseid norme, osa aga töö järgi ja osa vajaduse järgi riiklikest laoludest.

Väliskaubandus toimub senati suunamisel väga piiratud ulatuses. Tootmisprotsessis ühiskondlikud suhted on vabad ekspluateerimisest. Moruse mõte ühiskondlike suhete suhtes on eriti uudne, et ta kommunistliku ühiskonnakorralduse juures säilib individuaalne perekond.[196]

Kuid siiski Utoopia ühiskond tervikuna ei ole klassideta, sest eksisteerivad orjad, keda rakendatakse raskete

---

195) Malein, lk. 11 (Volgini sissejuhatus).
196) Tarle, lk. 203.

ja ebameeldivate tööde läbiviimisel. See on õiti regressiivsemaid jooni Moruse ühiskonna ülesehituses. Utoopias eksisteerir orjus pole aga antiikne orjus. Orjade sotsiaalne päritolu on eriner: otseses sõjalises võitluses vangistatud, sõjasüüdlased ja Utoopia kodanikud, kes on orjusesse mõistetud mitmesuguste raskemate süütegude pärast, ka välismaal kuritegude eest surmamõistetud, keda Utoopia riik on ostnud töötöuna, ja lõpuks ka välismaal laostunud mass, kes on sunnitud mujal tööd otsima. Viimane liik orje on juba enam kapitalistliku formatsiooni palgatöölistele sarnane. Siiski progressiivne joon Moruse juures on, et orjade lapsi loetakse vabadeks — seega orjus pole pärandatav.

Utoopia riigi haldus on üles ehitatud vastavalt demokraatia põhimõtteile. Kõrgemaks riigiorganiks on senat, kes peab arvestust tootmise üle riigis ja teostab vajaduse järgi produktide ümberjaotamist. Kõige alamaiks riigiametnikeks on fülarhid, keda iga aasta 30 perekonda valivad ühe endi hulgast. Järgmiseks kõrgemaks ametisikuks Utoopia linnades on protofülarh, kellele allub 10 fülarhi ja juba 300 perekonda. Protofülarhid koos vürstiga moodustavad senati. Senat teostab osalt ka kohtufunktsiooni. Utoopias ei ole teostatud võimude eraldatuse printsiipi, kuna senat kõrgeima riikliku organina teostab nii seadusandlikku, täidesaatvaid kui ka kohtuvõimu funktsioone. Riigivõimu kõrgeim nimeline esindaja Utoopias on vürst, valitud nelja rahva poolt nimetatud kandidaadi seast 200 fülarhi poolt. Vürsti amet on eluaegne. Otsesest tootmistööst on vabastatud kõrgemate huvide teenistuses olevad isikud, kellede arv on 500. Nende hulka kuuluvad kõrgemad ametnikud ja teaduslikul alal töötajad.

Kogu ühiskondlikule olemisele Utoopias on omane ratsionaalse ja plaanikohase organiseerimise printsiip. Maa ja linna vahel toimuv protsess kujutab endast õigemini vastastikust vajaduste rahuldamise protsessi kui vahetust sõna otseses mõttes. Utoopias ei tunta seega siseriiklikus majanduskorrastuses ei kaubandust ega raha. Kaubandusega tuleb Utoopialastel tegemist ainult naaberriikidega suhtlemises. Tarbimine on Utoopias rangelt piiratud vajalikkuse, lihtsuse ja ots-

tarbekusega. Iseloomustavaks jooneks on ühine tarbimine.

Utoopias esineb ka religioon. Igas linnas on eriner usund, kusjuures austatakse jumalusena päikest, kuud ja (teisi) planeete. Suurem osa rahvast usub aga igavesse, salapärasesse, jumalikku olevusse, kes on kõige looja. Siin on omane teatud dualism — selgelt esiplaanil paljujumalatega antiikaja ja kristliku ainujumalat austava usundi ühendamiskatse.

Põhimine printsiip Utoopias, millele toetub riiklik haldus, on karmi utilitarismi printsiip — ühiskonna kasu, s. o. samal ajal kõigi ühiskonnaliikmete kasu.[197]

Moruse poolt konstrueeritud parima ühiskondliku korrastisega riik (Chambers arvab, et Utoopia polnud Morusele üldse mingiks ideaalriigiks) jäi siiski küllalt abstraktseks. Morus ei käsitle üldse probleemi, kuidas ja milliste vahenditega seda ühiskondlikku korda ellu rakendada. Suureks progressiivseks jooneks ta Utoopias on ühiskondliku omandi olemasolu ja katse saavutada täielikku võrdsust inimeste osasaamisel ühiskondlikust rikkusest. Täiel määral pole ta suutnud seda küsimust lahendada.

Utoopia ühiskond on õpetatuse-printsiibil baseerur mõistusriik, kus on püütud eemaldada lõhet vaimse ja füüsilise töö, maa ja linna vahel. Vastavalt renessansi-aja mentaliteedile ei saanudki Morus oma riiki näha teisiti kui vaimselt kõrgel tasemel seisvate inimeste ühiskonda.

---

197) Tarle, lk. 191.

2. Thomas Moruse kriitika kaasajale „Utoopia" esimeses osas.

Vaadelgem nüüd lähemalt Moruse „Utoopia" sisulist, külge kriitiliste märkmete näol kaasaja tegelikkusele!

„Utoopia" esimeses osas esitatud kriitika kaasajale leiab aset peamiselt dialoogi vormis. Ühel pool esineb Morus ise ja teisel pool Moruse tõeliste seiserkohtade väljendaja Raphael Hythlodaeus, paljureisinud merisõitja. Avatavasti valis Morus teadlikult Hythlodaeuse oma ideede väljendajaks, sest enda aadressil ei võinud ta selliseid radikaalseid mõtteid avaldada.[198] Sellises kirjanduslikus vormis oli kergem esile tuua otsest kriitikat maksva korra vastu. See dialoogi-vormis antud vestlus on sageli küllalt allegooriline ja mitmeti tõlgendatav.

Tarle leiab, et ei või nõustuda autoritega, kes jagavad „Utoopia" kahte järsult erinevasse ossa, nimetades esimest osa kriitiliseks paroodiaks kaasaja sotsiaalmajanduslike ja poliitiliste olusuhete kohta, teist osa täiel määral konstruktiivseks.[199] Tarle väide on õige, kuna me juba esimeses osas kohtame märkmeid ja viiteid Utoopia-riigile, ja samuti leiame küllalt kriitilist materjali teises osas, kergesti seostatav Inglismaa tegelikkusega 15. ja 16. sajandil. Õigem on tunnistada, et nii esimeses kui ka teises osas leiame ühteaegu nii kriitilisi kui ka uusi üleschitatud momente ja tundub olevat kogu tõõs ühtne eesmärk: piitsutada kaasaja Euroopa, eestkätt Inglismaa julma reaalsust ja anda teese parima ühiskonna loomiseks.

Juba tõõ algul ilmneb oma ajastu vaim: Hythlodaeus on Inglismaale juhuslikult sattunud portugaallane-merisõitja, kes rida aastaid ekselnud maailmameredel. Seega väga aktuaalne probleem inglise tolleaja kaasaegsuses. Veel enam: Thomas Moruse „Utoopia" on üheks inglise humanismi esimeseks silmapaistvamaks väljenduseks kirjanduslikul areenil, kronoloogi-

---

198) Tarle, lk. 112.
199) Seals., lk. 106.

liselt järgnenud suure geograafiliste avastuste epohhile. See ajastu mõju avaldus selgelt juba „Utoopia" esimesel lehekeeldel. Avastatud maile mineku kolonistid ja reisijaid, naasenud nn. uuest maailmast: Indiast, Hiinast, lõuna- ja lääne-Aafrikast jm. tõid kaasa jutustusi sealsetest ühiskondlikest ja majanduslikest ning kultuurilistest omapärast. Need kirjeldused tõsiselt huvitasid tolleaja inglise kodanlust.

Amerigo Vespucci külastas 1499. aastal lõuna-Ameerikat, 1503. aastal jõudis uuesti Brasiilia kallastele ja põõrdus 1504. aastal tagasi Lissaboni.[209] Sellel teekonnal, Hythlodaeuse enda sõnade järgi, oli ta Vespucci eskaadris. Ta kuulus 24 isiku hulka, kes jäid Brasiilia idarannikule (avastasid Cap Frio) lähesse kindlustatud faktooriasse.[201] Sealt olevat ta reise ette võtnud mitmes suunas, kuninglise juhuse läbi sattunud Tseilonisse ja sealt edasi Kalikuti (linn Indias, mitte Kalkuttat[202]), kust portugaallaste laevale pääsenemuna jõudis lõpuks kodumaale.[203] Hythlodaeus on peale selle palju reisinud Euroopa maadel ja olnud tuttav inimestega, kes kuulsid ilmse tuumaringkonda (Morton, Aegidius jt.). See on ilmse kirjanduslik võte, kuidas kergem õiteks läheneda kaasajale. Hyth. on esitatud tüüpilise renessansiaja inimesena, kes on palju reisinud, valdab mitu keelt ja mitmesuguseid teadmisi iga ala valdkonnas.

Hyth. jutustusis peitub teatud määral müstitsismile lähedasi jooni, mis olid iseloomustavad enne saksa humanismile (ka Erasmuse mõju). Kas nõi sõnades: „saar, mis asub ükskõik kus", „uuest jõgi", „uduse linn" jt. peitub teatud müstifitseerimise[204] ka leiame me „Utoopias" ilmselt muid humanismile iseloomustavaid elemente. Hythlodaeus! juba see nimi on kreekapärane; ta mõistab ladina keelt ja valdab enne hästi kreeka keelt.

Hyth. annab tabava kriitika sotsiaal-majanduslike ja poliitiliste olude kohta mitte ainult Ing-

---

209 Tarle, lk. 111.
201 Mallin, Malleni kommendaar, lk. 240.
202 sealsamas, lk. 240.
203 Utoopia, lk. 9.
204 Tarle, lk. 107 jj. [saar, mis ei asu mitte kusagil — Utoopia
uuest jõgi — Anydrus
uduse linn — Amaurotum]

lismaal, vaid kogu tolleaegses Euroopas. Paljureisinud inimesena suudab ta oma teadmised paljudest maadest kriitiliselt läbi analüüsida ja vastavaid järeldusi teha. Otsekohe on kõikjal sügav vahe ilmne: mis Hyth. oma kriitikas ette kannab, pole ainult puhtal kujul moraalijuttus nagu sageli Erasmusel, vaid igal juhul vägagi konkreetsed kogemused inglise seltskonna ja poliitika üle, nagu nad londoni kohtunikule ja parlamendiliikmele Morusele igapäevases tegevuses silme ees seisid.[205] Lafargue leiab, et „Utoopia" on riigitegelase looming, kes tundis maailma, mida ta kritiseeris.[206] Erasmus on öelnud, et „ta on kirjutanud „Utoopia" eesmärgiga, et põhjuseid üles näidata, mikspärast riigid on reformijänused („minus commoda habeant.").[207] Ta on esmajoones sellepärast kirjeldanud olukorda Inglismaal, sest et ta teda põhjalikult tundis ja valitses.

Vaadeldes lähemalt „Utoopia" sisulist külge, näeme siin küllalt palju kas kaudsel või otsesel viisil kriitikat kaasaja üle, ja ka sageli isiklikus elus tekkinud probleemide lahendamispüüdeid.

„Utoopia" esimese osa algul jõuab Morus ja Morus-Hyth. probleemile, mis väga aktuaalset osa etendas Moruse isiklikus elus: kas rakenduda kui teadlane, jah, isegi kui filosoof mõne monarhia, muidugi eestkätt inglise absolutistliku riigivõimu teenistusse? Ta leiab, et valitsevad isikud enamasti muretsevad ja hoolitsevad oma võimu ja rikkuse kindlustamise eest, filosoofid aga peavad tegelema „õigluse" ja „üldise hüveolu" probleemi järelduste ja põhjenduste osaga. Machiavelli esimesena on juba avaldanud soovi, et kas riigivalitsejaist mõnedki tema ideedest ei leiaks olevat kasulikud ja rakendamiskõlbulikud tegelikus poliitikas. Kuidas lähenet küsimusele Morus-Hyth.? Hyth. vastab patsifistina, et ta ei ole loodud riigitegelaseks (seda on arvatud ka Moruse kui isiku kohta, et ta ülitundeliku ja endassesulgunud isiksusena üldse polnud loodud riigimeheks, et ta lordkantslerina kunagi pole õieti olnud poliitiliselt väljapaister figuur[208]),

205) Ritter, lk. 58.
206) Lafargue, lk. 50.
207) Utoopia, lk. 24 (Onekeni sissijuhatus).
208) Ritter, lk. 55.

sest enamasti tegelevad vürstid ise meelsamini sõjaliste küsimustega (milledest Hyth. arvab, et neist midagi ei mõista ega soovigi midagi mõista), kui rahu kindlustamisega riigis. Valitsejate hulgas on enam sel, kas õiguse või ebaõiguse kaudu suuri riikide omandada kui olemasolevat hästi valitseda. Siiski pole ühtegi nii andekat valitsejat, kes ei vajaks nõuandjaid, kuigi igaühele meeldivad kõige enam enda arvamused. On liig mõnekultust harastavaid inimesi, kes üldse alati valmulikult suhtuvad teiste tõekspidamistesse. Kuid üldiselt Hyth. on seisukohal, et iga mitmeõlgsete annetega, eriti kel on kalduvus diplomaatikks, inimene peaks vaevalema enda võimed ühiskondlikus tegevuses rahva hüvanguks. Ka Morus leiab, et see on selle kohustus rahva ja riigi vastu.[209]

Põhivõisimuses on Morus ühel arvamusel Erasmusega: s. o. valitseva feodaalaadli hukkaalusse, mõtteto tolutsemise, harimatuse jne. suhtes. Iga kui Erasmus pöördub kuskaja stiilis rahvenditult vürstide poole ja neile karistavat nende kohuseid rahva vastu meelde tuletab, siis Morus sellevastu annab lisna haaravа kriitika feodaalsele ühiskonnale. Vürstide patud paistavad ainult kui loomulike sotsiaalsete suhete lõpptprodukt. Ühe kristliku valitseja ideaalpilt Augustinuse vaimus ei tule arvesse, sest ühiskondlikud pahed ei tule mitte valitseja tahtest, vaid kogu ühiskonna olemusest tingitud. Morus-Hyth. ei ole endrööras unistaja. Ta tunneb selleks maailma liiga hästi. Ta teab kui katoliiklik kristlane, et inimene on hõivatud egoismist ja ei vabane nii kergesti oma isiklike eesmärkide taotlusist.

Poliitilist ja sotsiaal-majanduslikku olukorda käsitleb Morus „Utoopias" Hyth. ja kardinal Mortoni vahelises dialoogis. Nagu juba eespool mainitud, hindas Morus eriti Mortoni, kelle majas elades noorukina õppis juba kriitiliselt vaatlema tollaegset tegelikkust Inglismaal. Ka nüüd „Utoopia" rengudel laenab Hyth. kaudu kiitvaid sõnu tollast alati tõsisest, väärikast ja väljendusrikka kõneviisiga poliitikust.[210]

Hyth. jõuab selles dialoogivormis esitatud mõtte-

---

209 Utoopia, lk. 12 jj.
210 Sealsamas, lk. 14 jj.

tsüklis väga raskele probleemile tolleaja Inglismaal: millest olenek selline massiline varguslaine Inglismaal? Ta annab elava realistliku pildi, kõneldes ekspropriceritute võimatust viletsast olukorrast. Ta nendib sügava kahetsustundega, kuidas vallandatud ilma tegevuse ja ulualuseta hulguvad terved rühmad vaeseid talupoegi ringi, ja et mitte nälga surra, nad varastavad. Seda üldist laostumist ei suuda pidurdada ka kõige karmimad trahvid — sest kui nad ei varastaks, sureksid nad nälga ja seega ei heiduta neid ka surmanuhtluse seadus.[211]

Kõige sügavam selle viletsuse põhjus on, nagu arvab Hyth., eraomand, mis alati omab tendentsi kuhjuda vähestesse kätesse. Hyth. annab rääkides hulkurlusest, prantilisi reformiettepanekuid kõigepealt karistuste pehmendamiseks. Kuid lõpuks Hyth. leidb, et olukorda ei suuda muuta valitsuse mitmesugused abivahendid, igasugused poolikud ja täielikud reformid, vaid viga peitub kogu ühiskondliku elu majanduslikus baasis. Vähesed omavad võimaluse elada hästi, kui samal ajal suur rahvamass elab aga äärmises viletsuses, suutes vaevalt endalt hädavajalikke elatusvahendeid muretseda. Ja Hyth. ütleb resoluutselt, et selle vastu ei aita mingid palliatiivsed vahendid, vaid ainult üks ainus radikaalne ja kõikehaarav massiliikumine — täielik eraomandi kaotamine — ühiskondlik kommunism. Üldine töökohustus kõigile ja kõikjal!

Hyth. valdab pessimistlik iroonia tolleaja tegelikkuse ja ideoloogiliste suundade vastu: kas suudetakse, kas jõutakse selleni? Ürgkristlik võrdsuse printsiip (Viclif oli mõjustatud sellest omal ajal), loomuliku kasulikkuse ja eksistentsi harmooniline seos, Platoni hellenistliku riigi ideaalkuju — on see teostatav süvenevate kapitalistlike suhetega lõhestatud Euroopa 16. sajandi ühiskondlikus konkretsuses? Hyth. ei suuda sellele küsimusele vastata. Hyth. räägib ekspropriceritute olukorrast sügava resignatsiooniga, mis on nii iseloomustav hilisematele utopistidele: suudetakse näha neis

---

211) Utoopia, lk. 14.

kõigist hüljatuis kaastunde objekte, kuid ei nähta selles rõhutud massis ajaloolist jõudu, kes ainuüksi suuteline võitlema ja kindlustama nende ideede tegelikku võitu. Eraomandi olemasolu juures on võimatu kõnelda õiglusest ning ühiskondlikkusest õnnelikkusest. Eraomandi juures inimene-eraomanik püüab endale omastada kõike, mida võimalik. Hyth. väljendab arvamust, et praeguse ühiskonna juures esimesed riigis on enamasti kiskjalikud ja autud, omakasupüüdlikud inimesed; viimased tagasihoidlikud ja lihtsad, alati ühiskonna heaks tehtava tööga ülekoormatud, millest nad endale saavad vaid minimaalse väärtuse. „Utoopia" teises osas Morus seab endale ette ülesande näidata konkreetselt, kuidas võib organiseerida ühiskonda ilma eraomandi surveta. See ülesanne on tõstetud ja lahendatud originaalselt, selles osas ei ole Morusel olnud õpetajaid ega eelkäijaid. Selle problemi tõstmine ja lahendamine oli raske ajastus, kus eraomand oli muutunud jumalaks inimese elu ja ta tegude üle. Kaks eraomandi vormi — rahakapital ja õigus maale on ühendatud üldiseks sõjaretkeks feodaalkorra vastu; maaühiskonna laostumise kiirus sundis Morust esile tooma eraomandi olemasolu kui üldise viletsuse ja agraarkriisi peamist ja nõige tähtsamat põhjust. Hyth. nimetab laostumise põhjusena eraomandi õigust maale peamiselt, vaid ühes kohas ta nimetab selgelt ka raha ja ta funktsioone.

Maaomand moodustas Moruse päevil peamise ja võimsa eraomandi vormi ja ekspluateerimise aluse, ja seda maad kasutati vastavalt tööstuse-käsitöö ja turgude nõuetele. Samal ajal rahakapital omas pidevа tõusutendentsi ja see rahakapitali kasv oligi peamiseks tõukejõuks laostumisele agraarse revolutsiooni sünnil. Puhtjuriidiliste institutsioonide näol domineeris kaua veel feodalistlik suhtumise maaomandisse.

Hyth. leiab, et ilma eraomandi aluste purustamiseta ei saa olla ühiskondlikku heaolu. „Utoopia" teises osas ta ironiseerib kulla ja hõbeda ebajumalaks muutumise üle tolleaegsetes riikides ja kuidas sellevastu Utoopia ühiskonnas inimesed põlgavad neid vanamaailma „väärtlemeid" ja loevad nende kandmist kõlvuliseks ainult vangidele ja orjadele.

Rahakapitali üheks omaduseks on ta liikuvus. Selles pideras ringlemises kuhjus kapital sageli üksikute kätte, selles lakkamatus voolavuses toimub püsiv võitlus raha nui kapitali pärast ja selles võitluses ja võistluses üksikud kapitalistid hävivad konkurentsi survel, kuna teised tõusevad veel tähtsamale positsioonile. See toimub ka juba tolleaja Inglismaal kapitalismi esimesel staadiumil omal viisil ja erineras ulatuses, kuigi eriti ilmeka kuju võtab see protsess kapitalismi õitseajal ja viimasel staadiumil, s.o. imperialismi faasis.

Morus näeb juba, et niigis määrav on tegelikult varanduslikult kindlustatud klasside tahe. Õigus on valitseva klassi seaduseks muutunud tahe alamate klasside suhtes. Eraomandi olemasolu tingib ebaõigluse. Üldse pole seni tõelist õiglust olemasolva ühiskonna raames, kus valitseb rikkus ja vaesus kõrvuti.

Hyth. ütleb resoluutselt, et karistused ekspropriceritute vastu on liiga halastamatud. Ta ütleb, et mulle näib, et meie õpetajad on diplomaadid ja pealegi halvad õpetajad, kes oma õpilasi enam koristaks kui nasvataks ja õpetaks.[212] Kõigepealt tuleb hulkurid rakendada tootvale tööle, et nad saaksid elatusvahendeid, sest muidu nad varastavad, kuna neil pole muud võimalust. Hyth. leiab, et kui alamad klassid ka protestiksid, ega neid kuigi siiski ei kuulaks. Kas ei peitu selles lauses teatav pessimism, alamate ja rõhutute klasside viletsuse ja ühes sellega nende jõuetuse tunnistamine. Siin ei peitu ideed vastuhakuks, vaid siin peitub tüüpiline joon eelmarksistliku sotsialismi teoretikutele: konstateeritakse viletsuse olemasolu ja leitakse ja formuleeritakse selle põhjused, kuid ei leita väljapääsu ja piirdutakse vaid passiivse jõuetu, küll sageli vihasse uppuva kriitikaga, kuid ei jõuta tegelike praktiliste näpunäideteni.

Hyth. jätkab oma kriitikat (õieti dialoogivormis vestlus Hyth. ja Mortoni vahel on omaette kirjanduslin võte, kuidas sisse juhatada kriitikat inglise ohrdele Henry VII ajal). Ta näitab, et elaniknond on põhjalikult tüdinenud ja kurnatud alatistest sõdadest, mis omakorda on aidanud kaasa vaesemate elanikkonna-

---

212) Utoopia, lk. 15.

kihtide laostumine. Inimene on loodud sõpruseks, mitte valnuks! Sõda on midagi üliloomulikult julma (vrdl.! Erasmuse üldine sõprusreligioon!). Ja kas selline laostunud mass on üldse suuteline pidama edukat sõda? Sõja juhul rakendatakse enamasti teenistusse selline tootvast töost ja ühiskonnast väljatõrjutud kaotsakproletariaadiks deklasseerunud osa elanikkonnast. Hyth. toob näiteid ajaloost: Prantsusmaa, Rooma, Kartaago, Süüria jt. riike, ja perioode, kus võimsa suurriigina eksisteerinud üksus laostub ja hukkub — põhjuseks osalt eelpoolmainitud probleem. Morus seega suhtub eitavalt sõdadesse ja üldse kaasaja riikide võimupoliitikasse. Kriitika Inglismaa kohta sõdade küsimuses toimub Prantsusmaa arvel. Moruse oskus kaudselt kritiseerida ollemasolevat korda oma kodumaal on üks huvitavamaid võtteid ta „Utoopias." Sõdadest naasnud sõdurite mass ei leia enam oma kohta ühiskonna tootvas töös ja muutuvad sellelähi kerjusteks.[213]

Tolleaegsetes riikides ilmneb valitsusvõimu võimetus ja hoolimatus seda protsessi ühiskonnas vältida. Morus laseb Hyth. olla nõuandjaks mõne aja prantsuse kuninga juures ja seega avaneb võimalus paljastada Prantsuse poliitikat (tegelikult inglise kuninga Henry VII poliitilist hoiakut), mis on aga iseloomustav igale teisele suurriigile sel ajastul. Ka siin jõuab Morus veelkord lahendamatule küsimusele: kas võib esineda filosoofide rakendumine õueteenistusse ja nas see saab olla püsiv? Ei, vastab Hyth.-Morus![214]

Prantsusmaa tolleaegne poliitika — vallutusplaanid mandril ja nn. uues maailmas, igasugused ebaõiged mahhinatsioonid, poliitiline avantürism, poliitilised abielud, riigi tagamine kaubandusele võimalusi — kõik see on küllalt iseloomustav renessansi võimupoliitikale suurriikides, motiivid, mis on skitseeritud ka Machiavelli „Il Principe"s. Itaalias oli 14. ja 15. sajandil poliitiline kaos ja selles ei tuntud teist poliitilist moraali kui tugevama rusikaõigus.

---

213) Utoopia, lk. 16 jj.
214) sealsamas, lk. 28 jj.

Kuid mida Moruse arvates peab tegema filosoof seistes vastu sellisele riigipraktikale? Mis juhtub, kui ta tõstatab uue suunaga ideid ja välispoliitilistele võimutendentsidele seab vastu programmi sisepoliitilise hüveolu taotlusist? Hyth. räägib selle probleemi lahendamiskatseist pessimistliku irooniaga. Praegustes riikides olemasolva ühiskondliku tööjaotuse juures annab vähe teha midagi õiglast. Riigis valitseb rikaste klass, keda toetab seadusandlus. Feodalismi epohhil kuningas kujutab endast eelkõige sõjaväejuhti, majanduselu kuningas ei seganud end. Sellevastu kodanlikus ühiskonnas kuningal tuli arvestada majanduslikult võimukama klassi – kodanluse eluliste huvidega. Seega kodanliku perioodi sõdade iseloom on teine, siin toimub eelkõige võitlus tengude ja asumaade pärast. Nagu me hiljem „Utoopia" teises osas näeme, ei ole Morus ka otseselt igasuguste sõdade vastu, kuid arvesse tulevad sõjad, mis vastavad kodanluse taotlusile.

Morus kui kodanliku maailmavaate esindaja vihkab vana feodaalaadlit ja ta traditsioone. Ta ütleb, et riigis oleleb suur hulk inimesi, enamikaadliseisusesse kuuluvaid isikuid, kes ei tee midagi kasulikku ühiskonna heaks. Need inimesed elavad teiste inimeste töövaevast, oma tohutute maa-alade rentnike töövaevast ja kelledelt nad taotlevad alatasa suuremat renti välja pigistada. Ja need suur maaomanikud ei soovi nende ekspropriceritute, näljast ja ümberhulkumisest kurnatud inimeste tööd, seda ei soovi ka nende suurnike rentnikud, sest vaba tööjõudu on valida küllalt.[215]

16. sajandil toimub Inglismaal kiire kapitalismi süvenemise protsess, purustades, kuigi mitte lõplikult ja täielikult, talupoegade maaomandi. Lõplik muudatus, mil talupoegade senine maavaldus kaob peagu täiesti, toimub alles 18. sajandil. Kuskil Euroopas polnud kuningavõim nii tugev kui nimelt Inglismaal, ka kodanluse ja talupoegade vabadusarmastus ja klassiline eneseteadvus mivõrd välja arenenud kui just

215. Ritter, lk. 15 jj.

Inglismaal.[216]

Talupoegade maast lahtikiskumine toimus ajal, mil tööstus oli veel vähe arenenud ja vajas järelikult minimaalsel arvul töökäsi. Toimus maa kiire kontsentratsioon vähestesse kätesse. Sellest peale kanduk majanduslik tsentrum linna. Kogu ühiskondliku elu ummikusse sattumine näitab teatud sotsiaalset nõrkust seda protsessi normaalsesse temposse suunata. Juriidilised katsed ja igasugused reformid olukorra parandamiseks evaönnestusid. Toimuk ikka sügavam riigi vahelesegamine talupoegade tegevusse. Progressiivsemalt meelestatud osa ühiskonnast mõistis hukka valitsuse võimetuse. Mitte ainult Morus ei taibanud uue areneva formatsiooni mõju sel üleminekuajal, vaid see probleem leidis küllaltki käsitlust nii teadlaste kui ka kirjanike poolt.

Kapital muutus kõikevõitvaks jõuks. Landlordide asemel etendas suurt osa linnakodanlus. Kogu seda kriisi läbib vaid üks eesmärk: jagada maa karjamaaks lammastele, neilt saadava villaga arendada kalevitööstust ja suurejoonelist kaubandust mandririikidega. Inglise kaupmehed haarasid sel ajal enda kätte kalevikauplemise kogu Euroopas, eriti aga tööstuse poolest enimarenenud Madalmaadel. Ulatuslikeks kaubanduslikeks operatsioonideks oli vaja vabakapitali, mis kogeneks ainult kaupmeeste klassi kätte; teine kapitali vorm — maa — kuulus juriidiliselt landlordidele.

Seega Moruse arvates teine põhjus laostumiseks oli tarastamine ja Inglismaa muutmine nagu mingiks „määratusuureks karjamaaks." Morus ütleb: „Teie lambad, õigupoolest rahulikud ja tagasihoidlikud, nüüd on aga, nagu kuulda, muutunud nii ablasteks ja metsikuteks, et nad isegi inimesi õgivad, maid, maju, linnu hävitavad ja tühjendavad neid inimesist.[217] Lagendikul, kus igivanast ajast tegeles talupoeg oma majapidamisega, sammuk nüüd vaid üksik karjane määratusuurte lambakarjadega.[218]

---

216. Tarle, lk. 156.
217. Utoopia, lk. 17.
218. seals., lk. 17 jj.

Põllumaa on muutunud karjabraaks – see on Inglismaa 16. sajandi tegelikkus – suur maa-ala inglise territooriumist on aasade ja parkide all; maalt minemakihutatud talupojad on muutunud rändavateks hulkuriteks ja kerjusteks, kel „pole enam kohta lammaste kõrval." Ütlub Morus, et „nii juhtub, et ahne ja täitmatu söödik, oma sünnimaa tõeline katk, ühendab oma kätte tuhandeid aakreid maad ja piirab selle aia või hekiga, või viib maaomanikud vägivalla ja survega niikaugele, et need on sunnitud talle kõik müüma. Ühe või teise abinõuga, painutamise või murdmisega, nad sunnitakse kolima – vaesed, lihtsad, viletsad hinged! Mehed, naised, abielumehed ja naised, isata lapsed, lesed, ahastavad emad oma imikutega, ja kogu majapidamine, napp varandusest, rikas päädist, sest põlluharimine vajas palju käsi. Nad lähevad teele, ma ütlen, tutlavaist ja harjutud kodupaikadest, leidmata puhkust; kõigi majariistade müük, olgugi et see ei ole suure väärtusega, teistes tingimustes see annaks teatud abi; aga äkitselt välja visatud, nad pidid saama sellest lahti naeruväärse hinnaga. Ja kui nad on eksinud ringi, kuni viimne penn on kulutatud, mida muud nad võiksid teha kui varastada ja siis, jumala pärast, kõigi seaduse nõuete järgi neid puuakse, või nad lähevad kerjama! Ka siis nad visatakse vanglasse kui hulkurid, sest nad hulguvad ringi ja ei tööta; neid ükski inimene ei taha panna tööle, kuidas nad ennast ka ei pakuks."[219]

See antud pilt kujutab küllalt selget tolleaja Inglismaa sotsiaal-majanduslikku olukorda.

Morus arvestab tarastamiste juures peamiselt Londoni ümbruskonda, mis oli talle rohkem tutlav. Ja Londoni ümbruskonna krahvkondades oli tarastamine ulatuslik. Üldiselt võib märkida, et Inglismaal tarastamine oli teatavais osades eriti ulatuslik, kuna osa krahvkondi jäi sellest vähemal määral puudu-

---

219) Utoopia, lk. 18.

tatuks. Tarastamine kogu Inglismaa ulatuses ei olnud 16. sajandil nii ulatuslik kui see paljude autorite poolt on rõhutamist leidnud.

Ashley järgi[220] viidi tarastamine 1470 – 16. sajandi keskpaigani 1. täielikult või peagu täielikult läbi maakondades Suffolk, Essex (vaid lõunaosa Middlesex'i lähedal), Kent, $\frac{2}{3}$ Hertfordshire, üle $\frac{1}{3}$ Warwickshire, $\frac{2}{3}$ Worcestershire, 17. sajandil ka Durham.

2. Suuremalt osalt viidi tarastamine läbi Northamptonshire, Shropshire, lõunaosa Leicestershire, idaosa Norfolk ja saarel Wight.

3. Tarastamisi tuli osaliselt ette Norfolkis (vaid idaosa), lõunaosas Bedfordshire, kui ka põhjaosa Wiltshire'st.

Ülejäänud maakonnad said vaevalt või peagu üldse mitte punduvatud tarastamisest. Ashley järgi oli tarastatud 2,7 % kogu põllumaana kasutatavast maast. Nende andmete järgi selgub, et tarastamine kõige ulatuslikum kesk- ja idamaakondades.

Semjonov inglise agraarkoma küsimust käsitlevas töös toob Ashley andmed varajase tarastamise kohta 15. ja 16. sajandil kui kõige vanemad ja seega ka küllalt väärtuslikud.[221] Semjonov käsitleb pikemalt ka hilisemate autorite eiarvamusi vastava probleemi lahendamisel. 1894. aastal W. Hasbachi vastavas töös on arvatud, et Inglismaal oli 16. sajandil $\frac{1}{2}$ kuni $\frac{2}{3}$ maast tarastatud. See on muidugi liialdus, sellises ulatuses tarastamine ei toimunud 15. ja 16. sajandil. Nii Ashley kui ka Hasbach nägid tarastamise peamist põhjust mitte tööstuse arengus ega villahindade tõusus, vaid maapidamise enda arengus.[222]

---

220 vt. Brentano, lk. 86 (andmed W. Ashley teosest „An Introduction to English Economic History").

221 Semjonov, lk. 19 jj. (tööd on saadud kasutada vaid minimaalselt, kuna Semjonovi „Очерки аграрной и крестьянской истории Англии XVI века" muutus kättesaadavaks ajal, mil käsiolev diplomitöö oli suuresti valmis).

222 Semjonov, lk. 20 jj.

Leadam on arvamusel, et tarastamine ei toimunud niivõrd mitte karjamaadeks, kui just suuremalt osalt intensiivsema põllumaa kasutamise eesmärgiga. Leadam eitab Ashley arvamust, nagu oleks ida-osas tarastamine üks ulatuslikumaid Inglismaa kohta. Tema arvates kõige ulatuslikum ja seda aimeüksi oli Inglismaa keskosa krahvkonnis.[223] Leadami oponendiks oli ameeriklane Gay, kes järsult eitas Leadami seisukohti. Gay väitis, et tarastatud maad kasutati osaliselt ja teatavais rajoonides põllumaana, kuid suuremalt osalt siiski tarastatud maa läks karjamaadeks. Gay arvates, ja sel arvamusel on ka Semjonov, Leadam kasutas ilmselt ebatäpseid statistilisi andmeid.[224]

Gay, kasutades rohkesti statistilist materjali, katsetas anda omalt poolt iseseisvas vastavas töös täielikku ülevaadet tarastamiste kohta 15., 16. ja 17. sajandil. Gay tegi väljavõtteid komisjonide aruandeist perioodi 1455 – 1607 kohta. Gay arvamuse järgi sel perioodil oli 2,76 % tarastatud kasutatavast maast, enim oli toimunud tarastamine keskosas (14 krahvkonda kogu 24 krahvkonnast hõlmas keskosa), s.v. 6,03 % ehk 72,72 % kogu tarastamiste üldarvust. Ekspropriieeritute arv oli 30.000 – 50.000 inimest. Gay kui tüüpiline kapitalismi apologeet ei näinud selles protsessis midagi kohutavat, ta ei leia ühiskondliku laostumise olevat kuigi silmatorkava ja on isegi arvamusel, et oli õnnistuseks tulevase tööstuse arengule, kes vajas töökäsi. Gay näeb kogu selles protsessis mingit aeglast evolutsiooni, mis saavutas kõrgpunkti 18. sajandi keskpaiku. Tarastamine kõige ulatuslikum oli keskosades.[225]

Juba Ashley järgi oli tarastamine 2,7 % nogu kasutuselolevast maast. Siin on Gay jõudnud samale resuldaadile. Siiski tuleb arvestada, et andmed, mida ta kasutas, olid fragmentaalsed vaid.

---

223) Semjonov, lk. 21 jj.
224) Sealsamas, lk. 23 jj.
225) Sealsamas, lk. 31 jj.

Gay püüab ilmselt vähendada tarastamise kui põhjuse osatähtsust elanikkonna laostumises. Ta näsitleb antud summat ühiskonnast ekspropriceritute kohta kui lõplikku ja absoluutset.[226] Hiljem Granat käsitles seda probleemi ja nõustus Protero andmetega.[227] Protero järgi oli Inglismaal tol perioodil töötute ekspropriceritute arv 675.000.[228] Protero järgi kõige intensiivsemad tarastamised toimusid ajavahemikus 1450 – 1560. Ta nimetab seda algava agraarse revolutsiooni perioodiks. Protero annab ülevaate tarastamise ulatusest, ja leiab, et see põhjustas talupoegnonna massilise laostumise. Oma hilisemais töis ta väidab vastupidist (arvatavasti hilisemate autorite mõju), oma varasematele tõekspidamistele, et tarastamised ei olnud kuigi ulatuslikud ja neist tulenev mõju ühiskonnale pole nii raske.[229] Paljud autorid on väitnud vastupidist. Tawney ja temaga nõustub ka Semjonov, ali tõevamuset, et tarastamine halvendas siiski tunduvalt massi olukorda. Laostunud talupoegade massi olukord oli vägagi raske.[230]

Üldiselt tuleb märkida, et Semjonov on seisunohal, et käsitledes tarastamiste ulatuse ja leviku küsimust, tuleb teha vahet erirajoonide suhtes. Arvestades kogu Inglismaad, ei olnud tarastamine nii ulatuslik ja sugugi mitte lõplik 16. sajandil, s. o. varase kapitalismi perioodil. On krahvkondi, näiteks keskosas, kus aga tarastamine oli väga ulatuslik ja seega ka tagajärjed ilmsed. Sellevastu lõuna- ja osalt ka põhjaosas oli krahvkondi, mis üldse ei olnud tarastamisest puudutatud.[231]

Käsitledes Moruse „Utoopiat", tuleb eestkätt märkida, et Morus kui londonlane tundis peamisele londoni ümbrust, s. o. Inglismaa keskosa, ja seal oli tarastamise protsess oma kõige ilmekama kujuga.

London oli tol ajal eelkõige kaubanduslikuks keskuseks. Londoni kodanlus kujutas endast Moruse ajal

---

226) Semjonov, lk. 32.
227) sealsamas, lk. 34.
228) sealsamas, lk. 16 ja Brentano, lk. 86. (kasutatud Protero teost „The Pioneers and Progress of English Farming").
229) Semjonov, lk. 16.
230) sealsamas, lk. 43 jj.
231) seals., lk. 215.

jõudu, kellega ruuningas tugevasti arvestas. Inglise kolooniaalkaubanduse hiilgeaeg oli alles ees ja sellest olid mõnuse ajal vaid sümptomaatiliselt eod olemas. Ramine kaubanduse tol ajal oli siiski lähemate naabritega, eriti Madalmaadega. Põllumaa vähenemise tõttu toidukiirad tõusevad. Paralleelselt selle nähtuga villahind järjest tõuseb ja kasvab koos villa nõudmisega maailmaturul.

Th. Rogersi andmed[232] näitavad ilmekalt 16. sajandil villahinna kõikumist seoses turu tootmissuhete arenguga. 15. sajandi esimesel 30-el aastal oli ühe villa vägi kallis: 1 £. 8 sh., järgmise 110 aasta vahemikus keskmine hind oli 5 sh. 4½, 1541–1580 keskmiselt 17 sh. 4.

Samal ajal nisuhind kõrgenes tunduvalt: 1401 – 1540 – 5 sh. 11¾; 1541 – 1582 – 13 sh. 10½. Leitahinna tõus algas 16. sajandi 90-ndatest aastatest.

Inglismaa muutus sel ajal nagu mingiks hiiglaseks vabrikuks, kus kõik kus maailmaturu kõrsi tõusva või langeva osuti järele. Hakkavad tekkima esimesed tendentsid monopolide suunas.

Kogu see tollaegne olukord kajastub eredalt Mooruse „Utoopias." Hyth. – Moorus annab teatava kriitika naaberriikide olemasolu kui peapahelle ühiskonnas. Hyth. sarkastiliselt mainib, et peaaegu kogu olukorra raskus juures on vähese inimandides, peagu inimtühi maastik valduses. Ka lammastega nagu kõige muuga toimub alaline spekulatsioon: neid ostetakse odavamalt ja müüakse kallimalt, seejuures mõned sordid on eriti hinnalised ja omanikule seega eriti kasulikud. Ja kõrvuti tõusva ekspluateerimise ja suurenenud vilets usega alamates rahvakihtides valitseb kõrgklassides praalis toredus. Milline vastuolu! Valitsevat kohal riigis on ini mesta vähem, kes millegi tootvaga ei tegele, seega ei too riigile kasu. Nad elavad hiilgavas toredu ses ja kasutavad oma eriseadet päritud rikkusi, mis neile kindlustavad mittemillegiga tegelemise ja elamise oma sissetulekust. Ja milline kontrast: seal samas ollek töötaja, inskõik millisel alal ta ka ei tegutseks ja

---

232) Senjonov, lk. 14 (Kasutatud Rogersi teost „A History of Agriculture and Prices in England", ja „Six Centuries of Work and Wages in England.").

kelleta sageli ei suudeta tundigi ilma läbi saada, vaid vähese sissetulekuga, mis kindlustab talle hädise eksisteerimisega. Ja mis on sellise inimese eesmärk, mis ootab teda tulevikus? Vaid abitu vanadus![233] Hyth. tähendab pilkavalt, et teie ise esiteks ajate need inimesed vargile ja pärast meeldib teile mängida karmi kohtumõistjat. Hyth. ütleb veel enam: vargust ei tule karistada surmanuhtlusega, kui üks on võtnud teiselt kõik ja kui see paljaksrööritud inimene meeleheites varastab ühiskonnalt ja enamasti neilt röövijailt endilt, siis pole see jumala ees kuigi suur patt. Isegi Moosese seadus, kuigi halastamatu ja karm, sest et ta oli mõeldud sulasnatuuri jaoks, on siiski varguse eest mõelnud raha-, mitte surmatrahvi. Ja inimlikud seadused ei tohi olla rangemad kui jumala trahvid, lausub Hyth. lõpuks kõrgetooniliselt. Hyth. kaebab, et ta ei suuda küllalt selgepiiriliselt näidata, kui mõtletud on riigi seadused, mis trahvivad lihtsa varguse eest samuti kui inimtapjale.[234] „Ma arvan, et ühte paremat trahvi on palju kergem leida kui ühte veel halvemat."[235] Miks me kasutama seadusi, mis karmuse poolest sarnanevad hüljatud keskaja seadusile? Juba antiikaeg oli humaansem, saates kurjategijad sunnitööle kaevandustesse ja kivimurdudesse. Hyth. toob näitena ühe rahvakillu Pärsias, kes suutis humaanselt kohelda ka riigis kehtivate seaduste vastu eksijaid, püüdes eestkätt rakendada kasvatuslikku meetodit. Sellel puhul kasutab Morus küllalt osavalt kaudse kriitika vormi, et seda julgemini esile tuua olemasolevas Inglismaa riikliku korra pahelsid.

Hyth. räägib ühest rahvast Pärsias, kes elab vabana ja sõltumatuna ühiskondlikus õnnelikkuses. Hyth. toob siin eeskujuna karistusviise, mis tuginevad humaansuse põhimõtteile. Varas peab seal omanikule tagasi maksma varguse väärtuse, kui see on raisatud, siis omast varandusest, ülejäänud vara jääb varga perekonnale ja ise varas saadetakse sunnitööle.

---

233) Utoopia, lk. 19 ja 110.
234) seals., lk. 20 jj.
235) seals., lk. 22.

Mõningais kohtades saadetakse vange turule, kus siis mõni eraettevõtja neid päevatööliseks kauplet veidi vähema tasu eest kui see muidu tavaks oli. Nii li puudu neil karistatutel töö ja igaüks teenib neist midagi üle oma elutarve ka riigikassasse. Sellise illustratsiooniga püüab Morus näidata olemasolevat korda kõiges ta ebainimlikkuses.[236]

Kuid samas meenutab Hyth. kibedusega senist riigikorda Inglismaal, valitsejaid Euroopa paljudes riikides ja peab nentima kahetsusega, et kuningad ka varguskuisimuse lahendamisel ei soovi enamasti filosoofiaga tegelevate inimeste nõuandeid. Platon on juba öelnud, et riigid saavad alles siis olema õnnelikud, kui kas filosoofid on valitsejad või valitsejad filosoofid. Igatahes filosoofid peaksid aitama kuningat oma nõuannetega. Kuid juba Platon on mõisthud seda ja sellega nõustub ka Hyth., et tänapäeva olustikus on see võimatu. Hyth. lõpetab reservatsiooniga: filosoofid võivad siis vähemalt riivida õueringkonnis kasvatajatena, andes nõu sotsiaalmajanduslikes küsimusis võimule lähedal seisvatele isikutele. Juba Platon jutustab imeilusast võrdsusest: miks targad peavad hoiduma riigitegevusest. Targadfilosoofid näevad, kuidas inimhulgad on tänaval, täielikult vihmavoolust lähimärjad, ja kuna filosoofid teavad, et nad ei oma võimet elmaldada vihma ja tuua rahvas katuse alla; nii jäävad nad ise vähemalt majja teadmisega, et neil endil pole kasulik välja minna, sest nad võivad saada märjaks, ja on rahul sellega, et nad ise võivad jääda kuivaks, ja et nad väärast rumalust ei suuda elmaldada ja ligimest aidata.[237]

Morus tunnistas siin filosoofide võimetust olukorra parandamisel, olles arvamusel, et olemasoleva ühiskondliku korra raamides ei saa midagi konkreetset ette võtta ühiskonna pahelisuse likvideerimiseks.

„Utoopia" teise osa lõpul jõuab ta veelkord riigivõimu ja valitsevate klasside kriitikale.

---

236) Utoopia, lk. 22 jj.
237) seals., lk. 38 ja Politeia, lk. 245.

Vaadeldes kõiki oma ajastu riike nende täies õitseeas, leiab Hyth., et ta ei näe seal muud kui rikaste võimutsemist, kes riigi ja õiguse nimel tegelikult valitsevad, eestkätt hoolitsedes oma kitsaste erahuvide eest. Suletud klassipiiratuse raamides valmivad kodanliku riigi juriidilised alused ja õigussätete kogud. Need „võimsad" proovivad igasuguseid meetodeid, kuis äheldada töötavat rahvast vagusaina ja kuulekaina, et nende tööd osta võimalikult odavalt ja tulusalt. Praeguse riigikorra juures on võimatu opositsiooniliste vaadetega inimesel tulla avalikkuse ette oma nõuannetega. Kuid käesoleval juhul Inglismaal — mida teeb kuningas ja ta õukond olukorra parandamiseks? Nagu kõigis suurriikides valitsejad ja nende lähemad nõuandjad omavad vaid ainsat eesmärki: kuidas olemasolevat võimu ja territooriumi suurendada.[238]

Neis fragmentides väljendub selgelt dondoni kohtuniku, uue kodanliku ühiskonna esindaja maailmavaade, kibedus feodaal-aadli vastu, kes ikka vell hoovkonda valitseb ja kel on määrav osa maa avalikus elus, vihä uute kuningliku absolutismi võimumeetodite vastu nagu nad esimeste Tudorite ajal ilmnesid. Siin on Morus eelkõige jurist, vähem poliitik ja moralist.[239]

Millisele otsusele jõuab Hyth.-Morus selles nüsimuses? „... sellepärast ma annan nõu, kuningas peaks parem (meelsamini) oma päritud riigi eest hoolitsema ja viima parimasse seisundisse, teda kujundama nii õitsvaks kui ainult võimalik, oma alamaid armastama ja olla ise nende poolt armastatud, elama nendega üksmeeles, juhtima pehmelt poliitikat (valitsust) ja jätma teised riigid rahule ...[240] (vrdl. Platon ja ta epikooni lieno! — kõigi loovate jõudude harmooniline seos, kõigi ühiskonnaliikmete loov töö nagu ühes sõhalikus perekonnas.). Alamad valivad kuninga enda, mitte kuninga isiklike huvide tõttu, vaid selleks,

---

238) Utoopia, lk. 111.
239) Ritter, lk. 61.
240) Utoopia, lk. 31.

et ta juhiks riigi elu võimalikult vastavalt ühiskonna soovidele; sellepärast olgu iga valitseja kohus enam oma rahva kui enda heaolu eest hoolitseda, nagu iga karjase kohus on meelsamini oma lammastele kui endale toitu muretseda, kui ta on õige lambur.[241] Siin omab Morus platonliku mõtlemisviisi.[242]

Ta leiab, et majandusliku raske olukorra leevendamiseks püüavad kuningad tarvitusele võtta igasuguseid kunstlikke vahendeid — raharäärtust muuta, rahatähti juurde trükkida, makse tõsta, riigimonopole suurendada jne. Praeguse riigikorra juures on ilmne asjaolu, et valitseja käsitleb oma alamate vara eraomandi printsiibi alusel, et igaüks võib omaks nimetada ainult niipalju, kuipalju kuninga armust pole talt veel ära võetud. Tegelikult iga kodanik riigis valib valitseja selleks, et see esindaks riiki nii sise- kui välissuhetes ja et iga kuninga kohus on hoolitseda oma rahva eest enam kui iseenda hüveolu eest; valitsejal peavad olema esikohal oma rahva huvid ja teisel kohal erahuvid.[243] Hyth. vaidleb kategooriliselt vastu väitele, nagu oleks rahva vaesus monarhia parim tugi. Hyth. küsib, et kus leidub enam vastuhakke riigivõimule kui kerjuste hulgas? Kus peitub enam viha ja vaenu riigivõimu vastu kui inimeste hulgas, kellede elutingimused on ebarahuldavad? Ja kes julgeb intensiivsemalt võidelda kui inimene, kes teab, et tal enam midagi ei ole kaotada peale elu? Ja milline kuningas loodab saavutada autoriteeti vahenditega, mis on rahvale ilmselt vastuvõtmatud? Või kas on selline kuningas auväärne, kes valitseb kerjuste ja mitte õnnelike ja eluga rahulolevate inimeste üle?[244]

Siin on Morus juhtinud kriitika peamiselt Henry VII aadressile. Morus leiab, et kui riik ei või Inglismaa hukkuda, kuid ei või õitseda ka määratuhulga vaeste riigina. Ülestõusudesse altpoolt suhtub Morus eitavalt ja püüab leida abivahendeid, kui-

---

241) Utoopia, lk. 34 jj.
242) vt. Politeia, lk. 28.
243) Utoopia, lk. 33 ja 35.
244) Sealt. lk. 33 jj.

das neid võiks vältida. Kardetakse revolutsiooni ja selle tulemusi. Ja seda tõika kroonib vältitu skeptitsism rõhutud klasside jõusse.

Hyth. leiab, et juba rooma konsul Fabricius arvas, et ta meelsamini valitseb rikaste inimeste üle, kui ise olla rikas. Kuningab peab oskama valitseda vabade inimeste üle, mitte orjade üle, keda moraalselt alla suruda mannetusse abitusse pole raske![245] Riigi rikkust ei tule aga kasutada võõraste rahvaste alistamiseks! Riigis peavad sissetulekutega reguleeritama väljaminekud! Siin on viide Henry VII-ndale, kelle subsiidiumi-vastase kõnega parlamendis Morus satlus riigivõimudega vastuollu.

Hyth. peab kõige õeldu järgi konstateerima, et pole mõtet selliseid mõtteid avaldada inimestele, kes pole seda väärt, ja kes ei suvatse toodud argumente kuulatagi. Kuidas võivadki sellised mõtted meeldida inimestele, kel on hoopis teistsugused vaated ja plaanid lähima kui ka kaugema tuleviku suhtes. Jääb vaid seisukoht: sellistel filosoofilistel doktriinidel pole kohta valitsejakodades.[246]

Esimese kõite viimased lehekülje, sisaldades veelkord arutluse eraomandist, kuuluvad mitte ainult kirjanduslikult, vaid ka loogiliselt tema „Utoopia" peaossa.[247] Seal Morus annab üldise kriitika ühiskondlikule korrale Inglismaal ja visandab esimesed piirjooned tema poolt kujuteldud ideaalriigile.

Morus nimetab peapaheks ühiskonnas eraomandit. Olukord ei parane seni, kuni mainitud instituut püsib. Kus valitseb eraomand, kus kõiki inimlikke väärtusi, mööditakse rahaga, seal vaevalt on võimalik õiglane poliitika. Ekspluataatorlikus ühiskonnas on alati nii, et parim osa langeb halvemale, kogu ühiskondlikust rikkusest suur ja määrav osa jagatakse väga väheste vahel, ülejäänud rahvakihid on aga viletsuses.

---

245 Utoopia, lk. 34.
246 Seals., lk. 35.
247 Malein, lk. 9 (Volgini sissej.).

Hyth. toob näitena esile palju rahvaid, kellede juures täotletakse paremat riigikorda ja antakse ühe uusi seadusi, kuid siiski kunagi ei saavutata rahulolu ja rikkust riigis. Hyth. annab õiguse Platonile, kes juba nägi, et ei saa olla rõõdsust ja heaolu riigis, kui domineerib enamandi võim. Tõeliselt inimesed, kes on jäänud ilma suuremast ühiskondlikust rikkusest ja hüvest, toovad tegelikult kasu ühiskonnale. Kuni püsib enamand, suurem ja ehjõulisem osa ühiskonnast jääb vaesusesse ja alatisse muresse homse päeva eest. Seda olukorda võidakse veidi parandada, rastuolusid pehmendada ja neid isegi ajutiselt varjata, kuid täielikult neid kaotada on võimatu. Võidakse dikteerida rahvale ette uusi seadusi ja neid tõlgendada omal soovitul viisil, kuid siiski ei suudeta olukorda parandada, vaid olemasolevaid ümmikusse sattunud olusuhteid maskeerida.[248]

Nagu me ellpoolt oodust võime järeldada, omavad „Utoopia" esimese osa kriitilised-satiirilised märkused tihedat seost sotsiaal-majandusliku ja poliitilise kaasajaga. Morus jurist ina ja poliitikuna seisis lähedal sotsiaal-majanduslikele probleemidele, kuid tal puudus esikohal ka küllaldasel määral rahvuslikud motiivid. Selles suhtes võib Morust teataval määral võrrelda Ulrich von Huttenigа, kes tundis hüi praktilise reaalpoliitika vastu, seisis võitlusis oma klassi kõrval, kes armastas oma kodumaa rahvast, ja tundis hüi oma sajandi ühiskondlike nähtuste vastu, enim teistest saksa humanistidest.

„Utoopiat" on peetud Inglismaa suhtes nagu mingiks praktilis-poliitiliseks traktaadiks. Seda on ta siiski vaevalt olnud. „Utoopia" pole omal ajastul praktilisse poliitikasse üldse mõjunud ja ka

---

248) Utoopia, lk. 38 jj.

Morus ise poliitikuna on käinud teist teed. Kui „Utoopia" ideaalid seda ette näevad. Moruse kui poliitiku osa on tavaline 16. sajandi diplomaadile, kes püüab igasuguste abivahenditega kindlustada ekspluataatorliku ühiskonna olemasolu. ta senistes raamides. Oncken on arvanud, et „mis meile tänapäeval küll näib varase kommunistliku manifestina, pidi tollaegsest vaatevinklist vaadatuna näima ühe mehe programmkirjutisena, kes iga päev võib inglise ministriks saada."[249] Ritter leitab seda väidet. Igal juhul Ritter ei saa näha „Utoopiat" poliitilise reformiprogrammina põhjendusega, et Morus sai poliitikuks juhuse teel ja ta seisis küllalt kaugel poliitiku auahnusest.[250]

„Utoopia" kuulub teoste hulka, kus on tõstetud antitees poliitilise ideaali ja tegelikkuse vahel. See jääb lahendamata ka Moruse poolt: ta jääb probleemiks. Morus oli siiski nii mõtleja-filosoof kui ka reaalpoliitik. Ta seisab humanistide-literaatide ja praktiliste poliitikute vahepeal. Ka omas Morus vabaduse oma seisukohti arendada ilma õukonna vastusurveta. Ta vaatas siiski juba palju sügavamale poliitilisse ellu ja oli majanduslike probleemidega oma kodumaal palju tihedamalt ühendatud kui näiteks Erasmus, kes kui isamaatu kosmopoliit ja kabinetiõpetlane suutis anda vaid teorectilisi argumente, küsimata, kes need reaalsuses on lahendatavad. On kohe selge, et Hyth. kriitilised märkused pole mingite illusioonide sari, vaid igal juhul väga konkreetsed järeldused ja nõuded inglise poliitika ja seltskonna kohta, nagu nad Moruse kui juristi ja parlamendiliikme silme ees iga päev seisid. „Utoopia" kriitikas seisnevad juba praktilised reformiplaanid.

---

249) Utoopia, lk. 24 (Onckeni sissejuhatus).
250) Ritter, lk. 190.

Feodaalisandate brutaalne omavolitsemine, eraomaniku kindel ahnitsemisvaist loob sügavad vastuolud alamate klassidega. Eraomandi olemasolu tingib kogu olukorra lahendamatuse.

Semjonov ütleb, et „Moruse „Utoopia" on hinnaline dokument inglise agraarse pöörde ajaloost 16. sajandil. Morus andis esimesena kaasaegseist enam-vähem täieliku ja konkreetse kirjelduse algavast maaühiskonna ümberkorraldamisest. Ta omistas peapõhjusena murrangule lambakasvatuse arengu ja näitas peamiste sotsiaalsete ja majanduslike tagajärgedena massilise laostumise, pauperismi, varguse ja elukalliduse tõusu. Morus näitab samuti Tudorite valitsuse poliitilisi suundi, ja mõttetut julma ja barbaarset seadusandlust eksproprieeritute vastu.[251]

Humanistina õppis Morus metoodiliselt mõtlema, tutvunud Platoni aristokraatlik-kommunistliku riigi olemusega, suutis ta oma ajastut vaadeldes anda uue skeemi uues valguses. Kriitiline esimene osa ja ideaalriigi kujutis teises osas on tihedalt seotud teineteisega ja moodustavad samal ajal teatud kontrastsuhte. Propageerides üldist rahupoliitikat võimupoliitika asemel, pole ta aga ise poliitikuna suuteline ühtegi sammu astuma selles suunas. Sõja ja rahu küsimus oli neil aastail Inglismaal väga aktuaalne probleem. Wolsey kantslerina kaldus enam rahupoliitikale ja sama suunda jätkas ka hiljem Morus. J. Colet esines kõnega sõja vastu. Teiselt poolt kodanluse ringkonnad olid huvitatud vallutussõdadest ja turgude haaramisest.

„Utoopia" esimeses osas Morus sageli tarvitab allegoorilist vormi, et teravamini vleks võimalik arvustada olemasolevaid tootmissuhteid. Seega tegelikult vir-varr näiliku tõsiduse ja tõsiselt mainitud satiiri vahel — 16. sajandi stiil! See oli üks Moruse iseloomustavamaid jooni kui tüüpilisele ingla-

---

251) Semjonov, lc. 61.

selle omane; kes kord ise endast üllus, et kui ta naljaga midagi ütleb, siis armastab ta tõsist nägu teha, et inimesed saaks kahtlevad, kas ta mitte naljaga ei tee, kui ta tõsiselt räägib.[252]

Üldiselt võib mainida, et „Utoopia" esimene osa on kirjutatud realistlikumalt ja sellepärast mõistetavamalt kui teine osa. Ei ole mingit kahtlust, et siin on antud küllalt tabavalt iseloomustus tollaegse Inglismaa sise- ja välispoliitikale.

---

252) Ritter, lk. 56 jj.

3. Moruse kriitika kaasajale „Utoopia" teises osas.

„Utoopia" teises osas Morus näitab konkreetselt, milline peab olema terve ühiskonna organism. Hythl. räägib õnnelikust saarest Utoopia, s.t. mitte kuskil asuv, kus puudub eraomand, kus kõik tööotarad, kus pole rikkaid ega vaeseid.

Morus tundis antiikmaailma projekte ideaalsest ühiskondlikust korrast, anabaptistide kujutlus paremast maailmakorrast, kuid mis jäid kõik tegelikkuses rakendamata. Thomas Morus siiski esimesena andis nii detailselt ja orgaaniliselt ülesehitatuna projekti kommunistliku ühiskonna organisatsioonile. Et „Utoopia" on geniaalne aimus ühe ühiskondliku korra olemusest, kus on antud põhimised elementaarsed äärjooned uuele maailmavaatele.[253]

Utoopia riik asub üksikul saarel, mille looduslikud tingimused sisuliselt vastavad Inglismaa oludele. Saar omab 54 linna. Ritter on siinjuures märkinud, et Inglismaal Walesis on ümbes sama palju linnu.[254] Pealinn Amaurotum asub maa südames (tõlkes tähendab „udune linn"[255]). Linn asub mäenõlvikul, linna läbib jõgi Anydrus, mis saab alguse ühest väikesest allikast ja lõpuks suubub ookeani. See kirjeldus sarnaneb huitmeti Themsiga.[256] Seega on Morusel, kuues Utoopia riigi skeemi, olnud ilmselt oma kodumaa silme ees.

Morus annab ka siin oma ühiskonna plaaniga paralleelselt kriitika kaasaja Lääne-Euroopa sotsiaal-majanduslikule ja poliitilisele tõhisusele.

---

253) Filosoofia ajalugu II, lk. 79 jj.
254) Utoopia, lk. 43 (Ritteri märge).
255) Tartu, lk. 312.
256) Utoopia, lk. 45 (Ritteri märge).

Utoopia ühiskonnas peab iga inimene oma võimete kohaselt kohaselt töötama. Sealjuures ütleb Morus, et milline suur osa inimesist teiste rahvaste juures tegevusetult elab. Esiteks peagu kõik naised, või kui naised on rakendunud tegevusse, siis selle asemel laiskleb osa mehi; siis preestrid, üldse vaimulikud on vaid kogukas ja laisk mass. Sinna juurde tuleb arvata kõik rikkad inimesed, eriti suurmaaomanikud, keda harilikult seisuse- ja eesõigustatud inimesiks kutsutakse. Sinna hulka tuleb veel arvata nende teenijaskond, terve hulk kasutult aega veitvaid päevavargaid! Lõpuks tugevad ja terved kerjused, kes endale igasuguseid võimalikke haigusi välja (välja) mõtlevad, et õigustada enda tegevust. Seega saame palju vähem inimesi, kui algul võib arvata, kes tegelevad tööga, mis vajalik inimese igapäevaste elutarviduste rahuldamiseks. Kõige väärtust vanas maailmas hinnatakse vaid raha ja varanduse järele. Ja igaüks neist kasutult aega veitvaist inimesist torvitab nii palju kõike seda, mis on loodud teiste inimeste vaivaga.[257]

Morus on siin samal seisukohal, kui esimeses osas eraomandi käsitelu juhul, kus ta leidis, et ühiskonnas, kus valitseb eraomand, on klassivastuolud sügavad ja komplitseeritud. Morus näitab Utoopias konkreetselt, kuidas on võimalik organiseerida ühiskonda ilma eraomandita. Morus on seisukohal, et me ülesanne on ikka enam inimest vabastada füüsilisest tööst ja anda talle võimalus vaimseteks harrastusteks.[258] Ühiskondlikust heolust kõneldes peab olema eesmärgiks kooskõlastatud vaimne ja füüsiline töö, saavutada proportsionaalne vahekord inimese vaimsete ja füüsiliste võimete skaalal ühiskondliku elu harmoonia taustalselles peaks peituma elu tõeline õnn.

Kohustuslikuks ja ühtlasi vajalikuks tööajaks on Utoopias 6 tundi päevas – kas pole see mitte liiga vähe? Küsimus on õieti tõstetud selleks, et kritiseerida oma kaas-

---

257) Utoopia, lk. 51.
258) seals., lk. 53.

aja ühiskonnas töötöu plaanitut ja juhuslikku rakendamist tootmisprotsessi. Morus iseloomustab ühiskondlikku omandit kui kõrgema ühiskonna suhetevormi: mina kirjeldan teile niivõrd õigesti kui võin niisuguse ühiskonna korra millise ma tunnustan mitte ainult igal juhul parimaks, vaid ka ainukeseks, milline võib omistada endale täie õigusega ühiskonna nimetuse. Nimelt teistes riikides kõikjal ühiskonna heaolust kõnelejad hoolitsevad ainult oma omandi eest. Siin, kus pole mingit eraomandit, nad tegutsevad tõeliselt ühiskondlike asjadega. Siin kui seal on selline tegutsemisviis täiesti õige. Tõesti, teistes maades igaüks teab, et kuidas ka ühiskond ei edeneks, ta ikkagi sureb nälga, kui ei hoolitse enese eest isiklikult, seepärast vajaduse sunnil ta peab isiklikke huve eelistama rahva s.o. teiste huvidele. Siin aga, kus kõik kuulub kõigile, vastupidi ei nahtle kuigi selles, et ükski üksikisik ei tarvitse kannatada millestki puudub, tarvitseb ainult hoolitseda selle eest, et ühiskondlikud magasinid oleksid täidetud.[259]

Siin Morus on käsitlehud paralleelselt kahe ühiskonna olemust ja esile toonud nende teravat vastandlikkust.

Käsitledes Utoopia elanike omavahelist seltskondlikku lähikäimist, eriti kirjeldus ühissöögialgadest meenutab mitmeti Londoni gildide ja õiguskoolide (näiteks Lincoln Inn) oma, kus tavatseti ühistel söögialgadel lauas vestelda, tavaliselt muusika teemadel.[260]

Kuld ja vääriskivid ei oma Utoopias sellist maagilist tähendust nagu vanamaailmas. Hoopis vastupidi: sellest esemed ja kuld kui väärismetall on vihatud ja põlatud. Morus ütleb, et kullale omistatakse tänapäeval suurem väärtus kui seda kuld tegelikult omab. Kullaga saab elus kõike: suurnikud võivad lubada enda majapidamises pidada kasutult määratuhulga teenijaid ja ainult sellepärast, et nad palju-

---

259 Utoopia, lk. 109.
260 Seals., lk. 56 jj (Ritteri märge).

de kuldmüntide omanikud on.[261] Siin Morus toob esile ühe kapitalismile eriti iseloomustava tunnuse — rahakapitali orjuse tolleaegses ühiskonnas. Moruse käsitelus on väljendunud kaasaja karakter, suurriigid Euroopas tundsid üha enam huvi kulla ja hõbeda vastu, kuna eelmistel sajanditel (14. ja osalt 15. sajand) oli Euroopas tundur väärismetallide puudus. Maadeavastuste tagajärjena arenes kolooniate ekspluateerimine väärismetallide väljaveoga.

Morus kirjeldab Utoopias ilmekalt kahe vastandmaailma esindajate kokkusaamist ja sellest tulenevaid muljeid. Morus kirjeldab Utoopiasse ilmuvat vanamaailma saatkonda, ehituna siidi, kulla ja kalliskividega, et oma hiilgusega pimestada Utoopia elanikke. Soovitud tulemus ei saabeinud. Utoopialased ei tunnusta selliste esemete väärtust ja loevad selliste esemete kandmist vääriliseks vaid orjadele ja vangidele. Inimesed on lausa hullunud kalliskivide omandamiskirest ja kujutlevad, et vastaval juhul on saanud jumaliku austuse vääriliseks.[262] Nad tunnevad hingepiina sellepärast, kas omandatud kivi on ehtne või mitte? Morus ironiseerib: et miks ei võiks teile meeldida ka järeltehtud kivi, kui teie silm ei eralda teda õigest ja kui teie ka võltsist ilust tunnete samuti lõbu?[263]

Morus ironiseerib samuti jahipidamise kui kõrgema seltskonna harrastuse üle. Inimesed tunnevad ja võivad tunda lõbu jäledast pildist: näha abitut loomakest verehimuliste koerte käes puruksrebitavat — ja sellest tuntakse lõbu ja naudingut! See on alandav ja häbiväärne tegu! Tunda lõbu tapmisest![264]

Siin on antud kriitika kaasaja Inglismaale, kus eriti oli harrastatud jahipidamine, eriti vana feodaalaadli juhul. Teatav % Inglismaal maast oli jahiparkide all, eriti Šotimaal. Jahipidamise õigus (teatud keelualad) ja sellega seoses olevad traditsioonid olid olid omaette ühenduses vanade feodaaltavadega.

---

261) Utoopia, lk. 64 jj.
262) seals., lk. 63 jj.
263) seals., lk. 71.
264) seals., lk. 72.

Utoopialased ei harrasta sellist meelaste naudingute kultust. Morus räägib sarkastiliselt inimesist, kes tunnevad lõbu välisest toredusest ja igasugustest auavaldustest, aadliseisusest isikud juubeldavad endale ise kiidulaulu, nad loendavad oma põlvnemist tähtsatest esiisadest kaugele tagasi — eranditult kõik need inimesed on olnud rikkad ja võimsad. Nad on uhked oma tähtsale ja võimsale põlvnemisele ka siis, kui nende isaisadelt päritud varandusest enam midagi pole jäänud järele. On jäänud vaid nimi ja traditsioonid ja ollakse uhke sellelegi.[265]

Siin on antud hoop vanale traditsioonide küljes rippuvale inglise feodaalaadlile, kes kaotanud uue majandussüsteemi sissemurruga oma majandusliku võimsuse, hoidis aga seda kramplikultaalt kinni oma aadli priviligeeritust seisukohast ühiskonnas. Samal ajal kodanlus rikastudes taotles pääsemist aadliseisusesse, kas sõlmides sugulussidemed vana feodaalaadli esindajatega või ostes endale aadlitiitli. Sel perioodil toimus seega kahe erineva formatsiooni esindajate aeglane ühtesulamine üheks kapitalistide klassiks.

Morus nendib veelkord asjaolu, et olemasolevas korras kõike, ka inimlikke väärtusi, mööditakse vaid varandusliku seisundiga. Imelik on mõista, et teenijad, kes oma ülemustele midagi ei võlgne, vaid kes neile hoopis võlgnevad, osutavad jumalikku austust oma isandaile ja ainult sel lihtsal põhjusel, et nad on rikkad. Ja nad osutavad neile hoolimata sellest austust, et nad tegelikult küllalt nende inimeste halbust ja moraalitust on kogenud, ja kuigi neile nende isandate rikkusest vaid tühine osake langeb.[266]

Sealjuures on ka Utoopias aristokraatia, küll vaimne eliit püramiidi tipul. Seega ka Utoopia on klassiriik, kuigi see vaimne ülakiht ei moodusta ise seisvat klassi. Veel enam: Utoopias on tuntud orjatöö, mida ei saa kuidagi seostada Moruse progressiivse-

265) Utoopia, lk. 70 jj.
266) Seals., lk. 65.

mate seisukohtadega. Kas on siin ilmne Platoni mõju? Platon aga elas orjanduslikus ühiskonnas, kus selline klassijaotus eksisteeris; sellevastu Morus elas aga hoopis erineval ajaloolisel epohhil. Morus hoolimata oma progressiivsetest vaadetest paigutab orjatöö oma 16. sajandil loodud ideaalriiki. Sellest on raske saada, kuigi Moruse Utoopia orjus pole kaugeltki mitte antiinne orjus. Moruse Utoopia orjus on humaansem, see on ka mõistetav Moruse muidu ülimoraalses riigis. Ritter on esitanud oletuse, et kas orjus Utoopias ei ole mõeldud mitte ainult karistusena, vaid kas pole see ühtlasi sotsiaalse probleemi lahendamiskatse seoses töötusega — püütakse sunnitööga seda küsimust lahendada.[267]

Utoopia ühiskond peab olema vaimselt kõrgel tasemel; püüe tasakaalustada vaimse ja füüsilise töö vahekorda. Utoopia olemus on ratsionaalne konstruktsioon. Selles seunas peitub Moruse sajandi vaim. Utoopia linnad on kõik ühe plaani järele ehitatud: laiad tänavad, nelimurkne üldplaan, ühesugune inimeste arv igas linnas jne. Selles konstruktsioonis on iseloomustav renessansiaja inimese armastus korra ja kõige reeglipärase järgi, mis täiel määral puudus keskajal. Ratsionalistlikud sugemed peituvad ka utoopialaste religioonis. Religioon on tihedalt seotud nende moraaliõpetusega ja põhiliselt sarnaneb enam algkristlusele. Progressiivne joon on, et Morus Utoopias likvideeris tsölibaadi ja tegi preestrid rahva poolt valitavaiks. Utoopias valitsev usk on dogmades kaunis vaba. Usutakse mingisse jumalikku jõudu, tundmatusse, igavesse, arusaadamatusse ja määramatusse.[268] Utoopialased usuvad hinge surematusse — see on tüüpiline universaalne humanistide teism eiceronlik-stoiliste loodus kujutlustega läbi põimitud. Selles peitub ka inglise deismi jooni — hoiak ususallivusele ja ketserite protsessi eitamine. Nüüd tekkib aga paratamatult küsimus:

---

267) Ritter, lk. 162.
268) Utoopia, lk. 97.

aga Morus ise kantslerina kas ei jälitanud lahkusulisi kõige karmimal viisil? Seega jälle Moruse juhul ideaal ja tegelik elu ei sobi kokku! Õieti usuküsimuse lahendus Utoopias kannab peaasjalikult eesmärki tagasihoidlikus vormis kriitikat harjutada valitseva kiriku vastu — kõik antud on aga ettevaatlikul viisil esile toodud, nagu seda liberaalset kriitikat harrastati Erasmuse ringis.[265] Õieti on see jälle kompromissikatse vana ja uue vahel! Ritter ütleb, et vanausklik katoliiklane kui Morus kirikuorganisatsiooni aluse suhtes ei vangu. Kui ta ühe kristliku jumalariigi asemele ühe paganliku mõistusriigi konstrueerib ja seda mitte mingis kohutavas valguses, vaid siiski kui õnneliku ja paljus eeskujuliku ühiskonna, siis on tal sellega eesmärgiks heita pisut iroonilist pilku olemasolevale kiriklik-usulisele olemusele ja samal ajal näha uut tulevikus, mis aga mittekristliku mõistusega on paremini arusaadav.[270] Nii tuleb välja, et vastuolus kristliku munklusega elati kui epikuurlik filosoof ja vastuolus kristliku skolastikaga mõeldi kui Platoni õpilane. Vaimsel alal on „Utoopias" märgata humanistliku ladina kultuuri ja teatava revolutsioonilise modernseuse ühendamispüüdu. Hyth. tutvustab Utoopia elanikke kreeka keele ja kultuuriga ja nad olid selle ilust ja väärtusest niivõrd haaratud, et Hyth. pidas neid kreeklaste järeltulijaiks.[271] Seoses kasvatusküsimusega Utoopias leiab Morus võimaluse nanuvääristada kaasaja loogikaharrastust. Ta juhib tähelepanu keskajal tuntud Petrus Hispanuse loogika õpperaamatu „Summulae logicae" viimasele osale „Parva logicalia", mis tahtis olla hiliskeskajal modernseks käsiraamatuks loogika alal. Morus ütleb, et kui me filosoofid peagu kõigis asjades on võrdsed me vanade meestega, siis need uued loogikud oma subtiilsete leiutistega nad kaugelt ületanud. Sest nad ei

---

269) Utoopia, lk. 42.
270) Ritter, lk. 191.
271) Utoopia, lk. 78.

ole jõudnud välja mõelda kõiki neid restriktsiooni-, amplifikatsiooni- ja suppositsioonireegleid, mis väga teravmeelselt leiutatud „Parva logicalias" ja muide ka me lapsed koolides pearad igal pool õppima. Morus ütleb, et Utoopias teaduse ja kirjanduse sünnimisel on sundinud end vabastada sellistest lollustest.[272]

Kuid ka Utoopias pole mõttevabadus täielik; siin avataraski Platoni mõju.

Üldiselt võib mainida, et Utoopia ühiskond on veel tugeva moraalse-teoloogilise kasta all. Sealjuures on Morusele endastmõistetav, et kirik ja ta preestrite hierarhia on kui vaba, iseisev, riigipiirdu organisatsioon riigivõimu kõrval. Erasmuse mõjutuse ambivalentsuse tõttu, kristliku filosoofia osised ja platoonlik moraal on Utoopia ühiskonna olemuses saamtaanud Platoni ja ta epigooni Ciceroo ideaali: mõistuse ja religiooni harmoonilise seose. Kristlus pole mitte vastandatud antiikfilosoofiale.

Käsitledes Utoopia juriidilist olukorda, jõuab Morus välja kaasaja kriitikale. Tegelikult praegu olemasolevates riikides eksisteerib kaks õigust: maadlamata kihtide ja rolitseva klassi õigus. „Iks tuleb üldise rahva juurde, lähtub lihtsalt jalgsi, roomab maas ja ei või kunagi künnist üle hüpata, kuna ta kõigist külgedest on paljude kaevikutega ümbritsetud. Teine on võrdsi õigus: kanget haaravam kui rahva oma, aga ka laiemal määral vabane, nii et talle kõik on lubatud, mis lubatud on."[273]

Siin jõuab Morus jälle ühiskonnas eksisteeriva ebavõrdsuse juurde, millest on tekkinud ka sisekiirlik kaos kaasajal Inglismaal. Siit edasi jõuab Morus sõdade probleemi juurde, mis on üks huvitavamaid ja talle iseloomustavamaid lahendatud küsimusi. Morus eitab Utoopias sõdu kui niisuguseid, kuid siiski teatud reservatsiooniga. Sõda on humanismi vaatekoha järgi midagi ülejoomulikku ja ebaõiglast. Morus leiab, et rahvad usuvad, nagu oleksid nad loodud vaid valmiks ja üks-

---

272 Utoopia, lk. 65 jj.
273 Seal s., lk. 87.

teise hävitamiseks, nagu ei võiks kaks rahvast ühiskonnas üldse kõrvuti elada.[274] Morus arvestab Utoopias rahvaga, kes arvestades oma geopoliitilist seisundit ja poliitilisi ja majanduslikke taotlusi ei pea kasutama oma võimu naabri alistamiseks, samal ajal arvestades vaimse aristokraatia priviligeeritust on antud võimalus puhtal kujul klassivahekordade organiseerimisele. Morus otsib tud nii välis-kui ka siseriigis tõelise õigluse juurde. Kes teistes riikides räägib üldisest hüvest, mõtleb siiski kõikjal ainult oma eraelsõigusile; Utoopias sellevastu, kus puudub eraomand, arvestatakse tõsiselt üldsuse, kogu ühiskonna huve.[275]

Aga juba alateadlikult esineb teatavate inglaslike-imperialistlike joonte ilmnemine, ja Morus kannab endas juba modernse natsionalisti tunnusmärke. Morus on aga samal ajal moralist ja õieti sellest põlvnebki see joon, mis teda ühendab hilisemate inglise imperialistidega — moraalne ilutunne ja võimupoliitika.[276]

Sest Utoopias on lubatud siiski kaitsesõda kallaletungijate vastu, sõpruses oleva maa abistamine võõraste sissetungijate vastu ja ka kaubandussõda ebaõige käitumise juhul. Kas selles viimases seisukohas ei avaldu juba varjatult koloniaalsõdade olemus ja taotlus? Seega Morus eristab oma vaatevinkli järgi õiglasi ja ebaõiglasi sõdu, kuid see on vormilt nii, sisuliselt on peidetud kujul lubatud vallutuspoliitika.

Marksistliku seisukoha järgi on ebaõiglane iga sõda, mille eesmärgiks on võõra territooriumi ja võõraste rahvaste allaheitmine. Õiglane on sõda, mille eesmärgins on oma kodumaa kaitse võõraste anastajate vastu, või türannia alla ikestatud orjastatud rahvaste vabastamine.[277]

Utoopia riik tunneb ka kolonisatsiooni naabruses asuvatele aladele, kus tühja põllumaad leidub. Utoopialastele on seega lubatud kolooniate asutamine ja loodetakse sel teel oma ülerahvastusele uut eluruumi muretseda.[278]

---

274) Utoopia, lk. 88.
275) Seals., lk. 109.
276) Ritter, lk. 190.
277) Stalin, Nõrenogeode Liidu seunrest Isamaasõjast, lk. 43.
278) Ritter, lk. 163.

Morus nonisemib riikidevahelisele lepingule ühe, mida sõlmitakse ja samas jälle muutakse. Tegi paarsid tootavad kord ühte, kord teist riiki. Selega Morus näeb tollaegse võimupoliitika tõelist olemust, mis tihti liitlane-riik võib olukordade muutumisel saada hoopis vaenlaseks, mis igasugustele etnosõjalistele mahhinatsioonidega püüdlemise jõuda sihile.[279]

Ka kolonisatsiooni juures ei saa Morus läbi ilma moraalita, sest ta konstrueerib mingi loodusseaduse, mis nõuab, et kui kuskil on tarvitamata maad, siis peab seda asustama. Siin avaldub Morus'es jurist, kes ei saa läbi ilma rastava faktil seadusliku kinnitusetta. Kolonisatsiooni-küsimuse käsitlemisel on ta toetunud tõenäoliselt kaasajal inglaste kolonisatsioonile Iirimaalt.

Sõda Utoopias on ka lubatud mingi eriti metsiku ja sõjaka rahva vastu, kelle olemasolu ohustab naabrahvaste julgeolekut. Morus eristab siin ühte rahvast kui eriti sõjakat mägirahvast.[280] Morus on siin eeskujuks ilmselt võtnud šveitslased, kellel mägirahvana põllutöö ei olnud niivõrd eriteenistus ja seega tööjõudust ülejääk paigutati sõjaväkke. Šveitsi rahutomid saadetasid 15. sajandil iseseisvuse ja muutusid 15. sajandu suurtes sõdades, mis toimusid suurte rahvusriikide moodustumise protsessis, jõuks, milles osavõtust ühel või teisel poolel sageli õlenesid sõjakäikude tulemused. Šveitsi jalaväelgi oli 14. sajandil omandanud võitmatu kuulsuse. See põhjustas Šveitsi siseelus negatiivse nähtusena palgasõdurluse. Šveitsi väeüksused polkasid end Prantsuse kuninga ja Saksa-Rooma keisri teenistusse. Palgasõdurite värbamine muutus kantonivalitsustele omamoodi kasuliku sissetulekuallikaks.

See ajal kui Morus „Utoopiat" kirjutas, oli ta sõber-humanist Erichard Pace saadikuna Šveitsi. Tema kaudu oli Morus lähemalt tuttav sealsete oludega.

---

279) Utoopia, lk. 86.
280) Seal s., lk. 92 jj.

Käsitledes kaasaja võimupoliitikat kõneleb Morus kui reaalpoliitik. Kuid samal ajal kõneleb Moruses ka tuntud moraalitunne, mis tahab nähtavasti olla eelpooltoodud otsuse pehmenduseks: tuleb kasuks inimsoole, kui sellisest sõjakast rahvast maa on vabastatud. Sõjas selline rahvas tuleks saata kõigepealt valenlase ette, siis sellise rahva sõhad ja lõpuks alles Utoopia kodanikud. Siin esineb rahvaste eraldamine ja ühe rahvuse eelistamise printsiip. Võidetud riigi suhtes rakendatakse modernseid meetodeid: vangi võetud vürsti eest tuleb maksta võidetul kullaga (rahaga), ka sõjajuhtimises etendab kuld, kuigi Utoopias põlatud metall, küllalt otsustavat osa. Võidetud riigi suhtes rakendatakse mitmesuguseid karistusviise: selle maa elanikke orjastatakse, nõutakse tribuuti, mõisade konfiskeerimine jne. Siin tekkib paratamatult võrdlus Rooma impeeriumi omaaegse poliitikaga ja alistatud maade orjastamisega. Siin ilmneb Moruses spetsiifiliselt inglase-kolonisaatori mõtlemisviis. Ka Moruse poolt kirjeldatud Utoopia riigi diplomaatilised võtted välispoliitiliste konfliktide puhul on tüüpiliselt inglaslikud.

Põhimõtteliselt on Morus siiski sõdade vastu. Juba Utoopia riigi asend annab selliseks hoiakuks alust, sest asetseb ju Utoopia saar keset inimtühja ookeani. Utoopia ei seisa seega ka nagu Euroopa riigid keset üksteisega võistlevad poliitilisi jõude. Seega Moruse Utoopias pole ühiskonnas pealnergia suunatud sõjalisteks ettevalmistusteks.

„Utoopia" teise kõite viimastel lehekülgedel jõuab Morus veelkord kaasaja ühiskonnas eksisteeriva ebavõrdsuse ja eraomandi küsimuse juurde. Morus ütleb, et ma tahaksin näha, kes julgeb Utoopia õigusliku võrdsuse juhul veel võrrelda teiste rahvaste õigust. Ma tahaksin ennem surnud olla, kui et ma seal jälgegi üldse näeksin võrdsusest

kui sellisest. Sest mis on õigus, kui iga aadlik, kullassepp või ükskõik kes inimeste klassist, kes üldse midagi ühiskonna heaks korda ei saada või vähemalt tegeleb tööga, mis riigi heaks mitte tungivalt vajalik ei ole; aga nad veedavad hiilgavat elu oma priviligeerituse alusel, mis neile nende mitte midagi tegemise kindlustab. Samal ajal aga päevatööline, sõiduvoorimees, sepp, talupoeg jt. tegelevad oma jämeda ja lihtsa tööga, ja kes ühiskonnale on nii vajalikud, et ilma nendeta aastatki läbi ei saada, saavad oma töö eest vaid napi sissetuleku, et kindlustada omale viletsa elu, mis palju sõiduhärja elust parem ei ole. Kas pole see õiglusetu ja tänamatu riik, kes nii palju tähelepanu osutab aadlikele (eesõigustatud klasside liikmeile), kes moodustavad vaid kasutu massi. Samal ajal inimene, kelleta üldse ei suuda ühiskond läbi saada, on oma eluajal tohutu tööga üle koormatud, hiljem vanaduse ja haiguse läbi murtuna peab surema äärmises vaesuses. Kui ma mõtles vaatlen meie riike nende õitsengus, siis ei leia ma seal muud kui rikaste võimutsemist, kes riigi õigust ja nime kasutavad, et oma isikliku heaolu eest hoolitseda. Nad mõtlevad igasuguseid vahendeid välja omandi suurendamiseks, mida nad igasuguste võtete abil on kokku korjanud, sealjuures tööliste (resp. vaeste) vaeva ja tööd nii odavalt kui võimalik ostes ja kasutades. Kui rikkad on kord riigi nimel, s. o. ka vaeste nimel oma võimutaotlused läbi viinud, siis omavad need kohe õigusjõu. Aga võrreldes Utoopia eluga, on needki rikkad inimesed kaugel tõelisest õnnest.[281]

Looduslikult väga halval aastal suri tuhandeid inimesi nälga: seal loodan ma kindlasti,

---

[281] Utoopia, lk. 110 jj.

kui oleks rikaste varasalved üldsuse heaks tühjendatud, oleks suudetud piduudada nõljakatastroofi.[282]

Morus on kritiseerinud olemasolva ühiskonna klassiolemust ja mõistnud seda õiteti. Ta on näinud eksploatatoorsetes ühiskonnas paratamatuid vastuolusid, kuid pole ka oma poolt konstrueeritud ideaaliriiki olnud suutuline neist täiesti vabastama. Õiteti Morose elu ongi traagiline kujutus sellest, kuidas inimene-filosoof ja poliitik ühes isikuses on vastuolus — poliitikuna ei suutnud Morus end vabastada tolle aja ahelaist. Teatud lahendamatus peitub ka Utoopia ühiskondlikus olemises — selline probleemiks jäänud põhimine seik püsis ka ta elu traagilises suunuses. Tolleaja tegelikkusest võetud tähelepanekute analüüs ja kritiseering ei võimaldanud siiski Morusele anda elule täiesti rööraid teooriaid ja programme, mis oleksid seisnud lähemal fantaasiale kui elule. Morus kujutas siiski ühiskonda staatiliselt, kuigi ta „positiivsed ideaalid järgnevad terviklikult loogiliselt Inglismaa 16. sajandi sotsiaalse olukorra kriitikast."[283]

Morose poolt antud kommunistlik ühiskonnakorraatus pole niivõrd platoonlik ega vararistlike elementide seos kuivõrd kaasaja saamatus, kapitalismi sünnistaadiumi vastuoludest tekkinud kaasaja analüüs. Uduseks jääb „Utoopias" mitte küsimus eesmärgist, vaid kuidas ja millistele vahenditega jõuda sellele eesmärgile? Küsimus on õiteti sellis, et kas võib „Utoopiat" vaadelda üldse kui mingit poliitilist reformiprogrammi?

„Utoopias" on ju ühel pool kirglik-kibestunud tõsidus ja tagasihoidlik nali; tujucas satiir

---

[282] Utoopia, lk. 112.
[283] Tarn, lk. 119.

ja ehtne soov — see kõik on siiski olnud vajalik omas ajastus selleks, et varjata oma liiga radikaalseid vaateid, sest vastasel korral poleks see raamat üldse avalikkuse ette tulnud. Revolutsioonilist pööret rahva poolt juhituna Morus ei soovinud ja isegi kartis seda. Morus mitte varjates oma fantastilist vormi haritud kodanlike ringkondade ees, kuid seda enam maskeerida ja fantastilisemaks teha rahvamasside ees.

On selge, et poliitilise programmina pole Morus oma „Utoopiat" mõelnud. Ühelt poolt antud teooria küllaltki abstraktsena, teiselt poolt on kaine absolutistliku Inglismaa reaalpoliitika kriitika. Kas kõik või mittemidagi või kompromiss? Morus jääb küllalt tugevalt vana olnu pinnale. Moruse „Utoopia" kannab oma aja pitsatit, mõtete kompleks on veel kaugel teaduslikust kommunismist. Suurt osatähtsust omab veel religioon.[284] „Kriitilis-utopistliku sotsialismi ja kommunismi tähtsus on vastuproportsionaalne ajaloolise arenemisega."[285]

Utoopia saare ühiskond on diametraalselt vastupidine kapitalistlikule formatsioonile. Moruse ajal polnud objektiivseid ega subjektiivseid eeldusi kommunistliku ühiskonna ülesehitamiseks ja ka „Utoopia" autor läheb vaikimisega mööda küsimusest, kuidas ja kelle poolt viidkse läbi kommunistlik revolutsioon. „Utoopia" plaanid on lahus ühiskonna reaalsest elust ja klassivõitlusest. Morus põhjendas sotsialistlikke ideid veel idealistlikult, mõistmata küllaldaselt ühiskonna elu materiaalsete tingimuste esmajärgulist tähtsust ajaloolises arengus. Kõige enam mõjustas Morust „Utoopia" kirjutamisel Inglismaa ta kaasajal. ja see on ka mõistetav. „Sellepärast sotsialism müüd on juba vaa-

---

284) ИПЭ, lk. 66.
285) КРМ, lk. 54.

deldav mitte kui juhuslikult avastatu selle või teise geniaalse mõistuse poolt, vaid kui loomulik resuldaat kahe ajaloolise tõusva klassi – proletariaadi ja kodanluse võitlusest."[286]

Moruse perioodil oli nii kodanlus kui ka proletariaat alles arenemisel iseseisvaks klassiks. Morus on seega kapitalismi algstaadiumi teravmeelne kriitik. Ühiskonna majanduslik baas loob igal antud epohhil selle reaalse aluse, millele ühendatakse kogu pealisehitus õigus-, poliitilisist, usulisist ja filosoofilisist suundadest ühtseks maailmavaateks. Seega on loomulik, et „Utoopia" kasvas välja oma aja vastuoludest lõhestatud ühiskondlikust olemisest ja seda selgemini ja usaldusväärsemalt väljendab tolleaegset realiteeti. Kuna kahe formatsiooni jõudude kokkupõrkest tekkinud sotsiaal-majanduslik olustik oli raske ja peagu lahendamatu, siis „utopistid tegelesid poliitiliste vormide „avastamisega", milles oleks pidanud toimuma ühiskonna ümberkujunemine."[287]

Õnnelik saar Utoopia asub maailmas, mis tolleaegsele Euroopale on kahjuks tundmatu. Kõik see kirjeldus Utoopiast kõlab enam kui mingi soov ümbritsetud tugeva varjundiga, kui poliitiline üleskutse. Th. Moruses kõneleb resignatsioon. Enam soov kui lootus! Lausub ju Morus ise „Utoopia" lõpul, et „ma tunnistan siiski ilma rohkemata, et Utoopia olemuses väga palju leidub, mida ma me riikides näha sooviksin. Muidugi on see enam soov kui lootus."[288]

Ütleb ka Lenin, et „Utoopia poliitikas on sedalaadi soov, mida ei saa kuidagi teostada, ei nüüd ega hiljem, soov, mis ei tugine ühiskondlikele jõududele..." „mida vähem on riigis vabadust, mida napivnad on klasside avaliku võitluse avaldused, mida madalam on klasside horiduslik tase, seda kergemini tekivad tavaliselt Utoopiad ja seda kauem nad püsivad."[289]

---

286 Энгельс, Развитие социализма от утопии к науке, lk. 59.
287 Lenin, Riik ja revolutsioon, lk. 46.
288 Utoopia, lk. 114.
289 Lenin, Teosed I, lk. 544.

Ja siiski pole Moruse resignatsioon täielik, ta lootis nagu ka Moruse kaasaegne Machiavelli, vähemalt osa oma plaanidest näha Euroopa riikides teostatuna. Selleks oli aga „Utoopia" teises osas uue ühiskonna struktuur antud küllalt fiktsioonina, ja ka Moruse ideaalühiskond oli vastuoludest lõhestatud ühiskondlik organism. Machiavelli nägi oma riiki kui tegelikku võimuriiki, Moruse ideaalühiskond on aga sõna tõsises mõttes utoopia.

Sotsialistlike ideede tekkimisele lõi aluse juba ise olukord Inglismaal: proletariaadi, küll õigemini ellproletariaadi arvuline kasv ja (masina)tööstuse arenemine. Süvenesid klassivastuolud. Tööliskond hakkas end tundma iseseisva ühiskonna osana, kuigi ta klassiks kujunemine kuuluk palju hilisemasse ajajärku. Kuid kapitalismile iseloomulike tunnusmärkide alged olid juba sel perioodil olemas. Morus ei suutnud veel seletada palgaorjuse olemust kapitalistliku korra puhul, avastada ka ta arenguseadusi ega leida seda ühiskondlikku jõudu, mis on võimeline saama uue ühiskonna rajajaks. Seega, kuna Morus ei tundnud veel küllaldasel määral ühiskonna arengu seaduspärasusi, võttis ta sotsialism paratamatult utopistliku, s. o. unistusliku, ebareaalse iseloomu. Ja seda ei saagi nõuda ühelt 16. sajandi, pooliti veel maailmavaatelt keskaega kuuluvalt katoliiklaselt Moruselt. Ühiskond polnud oma arengus jõudnud selleni, et antagonistlikud klassid — kodanlus ja proletariaat — oleks läinud revolutsioonilisse kokkupõrkesse. Ütleb Marx, et

„Kõik sotsialistid sektideasutajad kuuluvad sellesse perioodi, millal ei, töölisklass polnud veel küllaldaselt välja koolitatud ja organiseeritud kapitalistliku ühiskonna enda arenemiskäigu poolt, et esineda ajaloolise tegelasena maailma areenil, ega tema vabastamise materiaalsed tingimused

polnud veel vana maailma rüpes küllaldaselt küpsenud. Töölisklassi viletsus oli olemas, kuid polnud veel tingimusi töölisklassi enda liikumiseks."[290]

Moruse „Utoopia" on olnud siiski ajatu ja ruumitu abstraktsioon ja ta kommunistliku ühiskonna ideaal on tekkinud olemasolevate olusuhete pinnal, olles kujunenud „... kapitalismist, arenek ajalooliselt kapitalismist, on sellise ühiskondliku jõu toime tulemuseks, mille on sünnitanud kapitalism."[291]

Hoolimata oma vigadest ja puudustest on „Utoopia" toonud autorile teenitud kuulsuse, kuni sõna „utoopia" on saanud teatavaks tüüpsõnaks riigiõpetuste terminoloogias. Teatavaid sotsialistlikke ühiskonnavaate elemente leidus juba vana ajal, samuti kesnaegseis kristlikes sektides. Kindlama süsteemina esineb aga Morusel, kelle „Utoopia" mõjul on tekkinud rida nn. riigiromaane, kus mingi väljamõeldud ideaalne ühiskond seatakse vastu kaasaja puudulikele olusuhetele. Siin esineb taotlus puhtloogilise abstraktsiooni teel leiutada uut, eeskujulikku ideaalühiskonda. Seega Moruse „Utoopia" on andnud tõuke omakorda rea utopistlikkude ideaalriikide kujutuste loomiseks.

Ligi sada aastat hiljem, nimelt 1623, ilmus trükist itaalia utopistliku-sotsialismi esindaja Campanella tähelepanuväärne teos „Päikese riik." Siin on ilmne Moruse „Utoopia" mõju, kuigi sageli on esilepüügiv selge vastandlikkus.

Morus ja Campanella on omakorda eeskuju andnud 18. sajandi utopistidele Saint-Simonile ja Fourier'le.

---

290) LFL, lk. 278.

291) Lenin, Riik ja revolutsioon, lk. 68.

VI Lõppsõna.

15. ja 16. sajandil tungisid Inglismaal kapitalistliku formatsiooni esimesed elemendid purustavalt vanasse feodaalkorda. Inglismaal toimus üleminek kapitalistlikule tootmissüsteemile kiirelt ja ühiskonda laostavalt. Kapitalistlike suhete kiire muutumine domineerivaks andis end katastroofiliselt tunda maaühiskonnas. Inglismaa 16. sajandi tõeliseses eksisteerib eksproprieeritute ränk olukord, hulkurlus, varguste tundur kasv ja elukalliduse järsk tõus.

Kõik see olustik, mis ei ole mitte üksnes iseloomustav Inglismaale, vaid igale riigile Euroopas vastavalt maa omapärale ja eritingimusile, kajastub ka vaimses elus. Varakapitalistliku tootmissüsteemi vaasil tekkis 14. sajandi lõpul Itaalias kodanluse maailmavaatena renessanes. Vastavalt kapitalistlike tootmissuhete arenguga igal maal tekkib ja areneb välja uus kultuuriliikumine.

Üheks tähtsamaks esindajaks inglise humanistide peres on Thomas Morus, kelle teos „Utoopia" omandas ajajooksul aga suurema tähtsuse kui puhthumanistlik kirjanduslik toode.

Th. Moruses on ühendatud humanist ja poliitik. Ta oli 1503. aastast väljapaister alamkoja liige, teostas aastast 1515 mitmeid diplomaatilisi ülesandeid Madalmail ja Prantsusmaal, toimis aastast 1518 salanõukogu liikmena ja 1529 – 1532 lordkantslerina. Morus kaitses oma töis kuningas Henry VIII-ndat Lutheri jt. protestantide vastu, ent taunis ta lahkulöömist katoliku kiriku alt. Keeldumise pärast tunnustada kuninga supermaadi-õigusi kiriku suhtes, mõisteti Morus kohtlikult surma ja hukati 1535. 1886. aastal kuulutati ta paavsti poolt õndsaks,

1935. pühaks.

Ta „Utoopias on läbi põimunud platonlikud-epikuurlikud ja varakristlikud maailmavaatelised sugemed Moruse enda 16. sajandist lähtunud uudsete ja omapäraste seisukohtadega üheks tervikuks.

„Utoopia" kuulub omaaja ideoloogia valdkonna esituste hulka. Teos koosneb kahest osast, kuid mis on sisuliselt tihedalt teineteisega seotud. On püütud mõningate ajaloolaste poolt väita, et „Utoopia" esimene osa puhtal kujul kriitiline ja teine osa on konstruktiivne-temaatiline, kuid tegelikult on nii esimeses kui ka teises osas nii kriitilisi kui ka edasiarendatud uusi mõttenäike. Teose eesmärk on sihipärane ja kindel: kapitalistlike suhete sissetungist tekkinud laostumisele ühiskonnas leida põhjusi pidera ühiskonna olemise analüüsi teel ja anda parima, s. o. ideaalriigi kuju vastandina kaasajale. Ja see ülesanne on saavutatud.

Mainitud teose põhidispositsioon on ratsionalistlik, arvestades ta renessansiaja kirjanduslike toodete hulka.

Vastavat pinda, millele oleks praktiliselt suudetud üles ehitada see küllaltki abstraktne teooria, ei olnud veel. Antud uue ühiskonna projekt jäi nagu ettehaaravaks visandiks tuleviku suhtes. Teos oli oma sisult kaasaega arvestades progressiivne. Praktiline küsimuse lahendamatus olmes sellest, et „proletariaadi esimesed katsed üldise ärevuse ajal, feodaalühiskonna kukutamise perioodil oma klassihuvisid maksma panna äpardusid paratamatult proletariaadi enese arenematuse kui ka tema vabanemise materiaalsete tingimuste puudumise tõttu, sest need tingimused on alles kodanliku ajajärgu produkt."[292]

Proletariaati, klassiteadlikku, eesrindliku töölisklassi selle sõna tõsises mõttes, tol ajal veel polnud. Ja teda ei saanudki olla, sest oli alles loomisel ka kapitalistlik suuntööstus. Iseeisva töölisklassi kujunemine ja klassivastuolude areng näib

---

292) KPM, lk. 52.

käsikäes suurtööstuse arenguga. Sellega lunakse ka materiaalsed tingimused proletariaadi vabastamiseks, ja töölisklass vajab vastavat ideoloogiat, et neid tingimusi ellu viia.

Seega „see tuleviku ühiskonna fantastiline kujutamine tekkib sel ajal, kui proletariaat on veel äärmiselt arenematu ja kujutleb järelikult ka ise veel oma olukorda fantastiliselt, see tekib proletariaadi esimesest aimusrikkast tungist ühiskonna üldise ümberkorralduse poole."[293]

Ütleb Lenin selliste omaaja kohta küllalt progressiivsete kapitalistliku ühiskonna rüpes tekkinud utopistliku sotsialismi põhimõtete kohta järgmist: „Siseliselt polnud see üldse sotsialism, vaid kaunihingeline fraas, heasüdamlik unistus, millesse kodanlik demokraatia ja samuti tema mõju alt vabanemata proletariaat rüütas oma tolleaegse revolutsioonilisuse."[294]

Nii tuleb mõista ja hinnata Moruse „Utoopiatki" arvestades kohta ja aega, s. o. konkreetset kaasaega kõigi oma iseärasustega.

---

293) KPM, lk. 54.
294) Lenin, Teosed I, lk. 526.

VII Kasutatud kirjanduse loetelu.

1. Marx, K., Kapital I, Tallinn, 1936. — (Kapital) lühend.

2. Маркс, К. и Энгельс, Фр., Сочинения, том XVI, ч. II, Москва, 1937 — (Marx ja Engels, Tersid, XVI k., II osa).

3. Marx, K. ja Engels, Fr., Kommunistliku Partei Manifest, Tallinn, 1946 — (KPM).

4. Engels, Fr., Perekonna-, eraomanduse ja riigi tekkimine, Tallinn, 1946.

5. Энгельс, Фр., Развитие социализма от утопии к науке, Ленинград, 1947.

6. Engels, Fr., Ludvig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp, Tallinn, 1946. — (Ludvig Feuerbach).

7. Энгельс, Фр., Диалектика природы, Ленинград, 1946. — (Loodus dialektika).

8. Lenin, W. I., Valitud teosed I (pt. „Kaks Utoopiat" ja „Herzeni mälestuseks"), Tallinn, 1946 — (Lenin, Teosed I).

9. Lenin, W. I., Riik ja revolutsioon, Tallinn, 1947.

10. Stalin, J., Marksism ja rahvus- ja koloniaalküsimus, Tallinn, 1946 — (Stalin).

11. Stalin, J., Nõukogude Liidu Suurest Isamaasõjast, Leningrad, 1944.

12. Aleksandrov, G. F., Filosoofia ajaluugu I, Tartu, 1947- (Aleksandrov).

13. „История философии" II, Москва, 1941 — (Filosoofia ajaluugu II)

14. Brentano, L., Eine Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands, Jena, 1927 — (Brentano).

15. Большая Советская Энциклопедия, Москва, 1929- (БСЭ).

16. Chambers, R. W., Thomas More, London, 1935 — (Chambers).

17. Гуковский, М. А., Механика Леонардо да Винчи, Москва-Ленинград, 1947- (Гуковский).

18. Fueter, Ed., Geschichte des Europäischen Staatensüstems von 1492 – 1559, München und Berlin, 1919 – (Fueter).

19. Hönigswald, R., Denker der italienischen Renaissance, Basel, 1938 — (Hönigswald).

20. Huizinga, J., Erasmus, Basel, 1928 – (Huizinga).

21. Кареев, Н., История Западной Европы в новое время II, Петроград, 1915 – (Кареев).

22. Каутский, К., Томас Мор и его Утопия, С.-Петербург, 1905 – (Kautsky).

23. Лафарг, П., Томас Кампанелла, Москва-Ленинград, 1926 – (Lafargue).

24. Лукреций, О природе вещей, Ленинград, 1947 – (О природе вещей).

25. More, Th., Utopia; Collins, Oxford, 1904 — (Collins).

26. Morus, Th., Utopia; Victor Michels und Theobald Ziegler, Berlin, 1895 — (Michels).

27. Morus, Th., Utopia, Gerhard Ritter, Berlin, 1922 — (Utopia).

28. Мор, Т., Утопия, Малеин, Москва-Ленинград, 1947 — (Malein).

29. Ritter, G., Machtstaat und Utopie, München und Berlin, 1943 — (Ritter).

30. Розенберг, Д. И., История политической экономии, Москва, 1940 — (Rosenberg).

31. Rosental ja Judin, Lühike filosoofiline leksikon, Tartu, 1946 — (R ja J).

32. Platon, Der Staat, Leipzig, 1923 — (Politia).

33. Семенов, В. Ф., Огораживания и крестьянские движения в Англии XVI века, Москва-Ленинград, 1949 — (Semjonow).

34. Skazkin, S. D. ja Vainštein, V. L., Keskaeg II, Tartu, 1948 — (Keskaeg II).

35. Smith, Preserved, The age of the Reformation, New York, 1920 — (Smith).

36. Тарле, Э., В., Общественные воззрения Томаса Мора, Петербург, 1901 — (Tarle).

37. „Всеобщая история государства и права" II, Москва, 1947 — (Всеобщая ...).

38. Виппер, Р. Ю., Возникновение христианской литературы, Ленинград, 1946– (Vipper).

39. Волгин, В. П., Очерки по истории социализма, Москва, 1935 – (Volgin).